

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҶАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ТОХТИЕВ ШУХРАТ РУСТАМОВИЧ

**МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ШИА ЖАМОАЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ
ВА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ**

24.00.01. – Ислом тарихи ва манбашунослиги

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БҮЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD) ДИССЕРТАЦИЯСИ
АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2021

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати
мундарижаси**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по историческим
наукам**

Content of dissertation abstract of the Doctor of Philosophy (PhD) on Historical sciences

Тохтиев Шухрат Рустамович

Марказий Осиёда шиа жамоаларининг шаклланиши ва ўзига хос 3
хусусиятлари.....

Tokhtiev Shukhrat Rustamovich

Formation of Shiite communities in Central Asia and their features..... 27

Тохтиев Шухрат Рустамович

Формирование шиитских общин Центральной Азии и их
особенности..... 49

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

List of published works..... 54

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҶАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ТОХТИЕВ ШУХРАТ РУСТАМОВИЧ

**МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ШИА ЖАМОАЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ
ВА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ**

24.00.01. – Ислом тарихи ва манбашунослиги

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БҮЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD) ДИССЕРТАЦИЯСИ
АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2021

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Олий аттестация комиссиясида B2018.1.PhD/Tar263 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифасида (www.iiau.uz) ва “ZiyoNET” ахборот-таълим порталида (www.ziyonet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Бабаджанов Бахтиёр Мираимович
тарих фанлари доктори

Расмий оппонентлар:

Мунавваров Захидулло Иномходжаевич
сиёсий фанлар доктори, профессор

Исҳоқов Мирсадик Мирсултонович
тарих фанлари доктори, профессор

Етакчи ташкилот:

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Абу Райҳон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси хузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.35/30.12.2019. Isl/Tar./F.57.01 рақами Илмий кенгашининг 2021 йил «_____» соат _____ даги онлайн/оффлайн мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй, Тел.: (99871) 244 94 70), Факс: (99871) 244 00 65, e-mail: info@iiau.uz. Ўзбекистон халқаро ислом академияси).

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (69-рақам билан рўйхатга олинган.) (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11- уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiau.uz)

Диссертация автореферати 202__ йил «_____» _____ да тарқатилди.

(2021 йил «15» мартағи 1 рақами реестр баённомаси.)

Ш.А.Ёвқочев

Илмий даражалар берувчи илмий
кенгаш раиси, сиёсий фанлар
доктори, профессор

Н.А.Мухамедов

Илмий даражалар берувчи илмий
кенгаш илмий котиби, тарих
фанлари доктори (DSc)

З.М.Исламов

Илмий даражалар берувчи илмий
кенгаш қошидаги илмий семинар
раиси, филология фанлари
доктори, профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳонда содир бўлаётган воқеалар орасида миллатчилик, диний экстремизм ва терроризм, этник низолар каби ўз ечимини кутаётган муаммолар мавжуд. Ушбу муаммоларнинг ечимини топишда ислом дини доирасида пайдо бўлган турли йўналиш ва мазҳабларнинг ўзаро мулоқотини йўлга қўйиш миллатлараро тинчликни таъминлашда долзарб саналади. Исломдаги йўналишлардан бири бўлган шиаликнинг келиб чиқиши, шаклланиши, ўзига хос хусусиятлари ҳамда шиалар жойлашган ҳудудларда маҳаллий сунний аҳоли билан узоқ йиллар давомидаги ҳаёт тарзининг намоён этилиши ҳозирги кунда сунний ва шиа жамоалари ўртасидаги тушунмовчиликларни бартараф этиш учун муҳим аҳамиятга эга.

Дунёдаги бир қатор илмий тадқиқот муассасалари томонидан шиа жамоалари тарихини маҳсус ўрганишга алоҳида эътибор қаратилиган. Бинобарин, Арабистон ярим ороли, Яқин ва Ўрта Шарқ ҳудудларида истиқомат қилиб келаётган шиа жамоалари бир қанча асрлар давомида жойлашган минтақаларининг сиёсий, ижтимоий-маданий ҳаётида ўзига хос ўринга эга бўлиб, уларнинг ҳаёт тарзи, фаолият услуби, хусусан суннийлар билан дўстона муносабатлари тадқиқ қилинган. Бироқ, Марказий Осиё сунний ва шиалари ўртасидаги муносабатлар тарихи ва ҳозирги кундаги аҳамияти маҳсус тадқиқ этилмагани объектив ёндашув асосида алоҳида илмий изланишлар олиб бориши тақозо этмоқда.

Сўнгги йилларда Ўзбекистонда диннинг аҳамияти, унинг шахсий, оилавий ва ижтимоий этика (ахлоқ нормалари)га оид қадриятларига алоҳида эътибор қаратилиб, турли диний конфессияларнинг расмий фаолияти учун барча шарт-шароитлар яратилди. Миллатлар ва турли конфессиялар ўртасида тинчлик, ҳамжиҳатлик ва ўзаро ишончга асосланган муносабатларни шакллантиришда диннинг имкониятларидан кенг фойдаланилмоқда. Мамлакатимизда олиб борилаётган қўп миллат ва конфессиявийлик сиёсати илмий асосларга эга бўлиши давр тақозосидир. Жамиятимиздаги ўзаро дўстлик ва ҳамжиҳатликни янада ривожлантириш, қайси миллат, дин ва эътиқодга мансублигидан қатъи назар, барча фуқаролар учун тенг хукуқийликни таъминлаш асосий масала саналади. Шундан келиб чиқиб, Марказий Осиёда истиқомат қилаётган шиа жамоалари тарихи ва маданиятини ўрганиш аҳамиятлидир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармонининг бешинчи бандида қайд этилган Хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш масалалари, 2017 йил 19 майдаги ПФ-5046-сон “Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5046-сон “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш

чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармон ва 2017 йил 23 июндаги ПҚ-3080-сон “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистон ислом маданияти марказини ташкил этиш тўғрисида”ги қарорида белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қиласди.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланиши устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» номли устувор йўналишига мувофиқ амалга оширилган.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Марказий Осиё шиа жамолари тўғрисидаги тарихий маълумотлар В.В.Бартольд, И.П.Петрушевский, Е.А.Дорошенко, Ф.Д.Лющкевич, С.М. Прозоров ва В.Маделунг, Р.Фрай¹ каби рус ва Европа шарқшунос ҳамда исломшунослари тадқиқотларида учрайди. Шиалик, унинг эволюцияси жараёнида келиб чиққан оқим, фирмалар ҳақида ўз вақтида Шарқнинг Ҳасан ан-Наубахтий, Ибн Баттута² каби олим ва саёҳатчилар ёзиб қолдирган.

Шунингдек, диссертацияда ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган Али бин Мұҳаммад ал-Ҳеравий (Банной)нинг. “شیبانی نامه“ (Хон фатҳлари (ғалабалари))”, تاج التواریخ (Шайбоннома)”, مұҳаммاد شاریف بین مұҳаммاد ناکییننگ (Тарихлар тожи)”, Аллаҳ Мурод Аннабой ўғлининг (Ўғуз (ва) Алонқаво ва Шайбоннома)”, میرزوبек بین Ҳасан ал-Ҳусайнی ал-Жўнобадийнинг (Сафавийлар боғи)”, امیر عبدالخونینگ تاریخ ابو الفیض خان (Искандарнома)”, ابدررراҳмон (Толеъ)нинг (Абулфайзхон тарихи)”, اسکندرنامه (Искандар Муншийнинг شوҳ)”, تاریخ عالم آرای عباسی (Шоҳ)”, ابوبکر تاریخی (Аббос тарихига оро берувчи олам)”, مۇھامмاد وافویی (Хон тухфаси)”, مۇھامмاد سودیق (مۇنши)نینگ (Хон тухфаси)”, امیر حیدر (Амир Маъсум ва Амир Ҳайдар ғалабалари)”, میرزو ریزو کулихон бин مۇھаммاد Ҳоди تабаристонийнинг سفارت نامه خوارزم (Хоразм)

¹ Бартольд В.В. Сочинения. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. – М.: Изд. восточной литературы, 1963. Т. II. часть-1. – 1020 с.; Бартольд В.В. Сочинения. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. – М.: Наука, 1964. Т. II. Часть 2. – 658 с.; Бартольд В.В. Сочинения. Работы по истории ислама и Арабского халифата. – М.: Наука, 1966. Т. VI. – 784 с.; Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV веках. Курс лекций. – Л.: Изд. Ленинградского Университета, 1966. – 400 с.; Дорошенко Е.А. Шиитское духовенство в современном Иране. Издание второе, исправленное и дополненное. – М.: Наука, 1985. – 230 с.; Лющкевич Ф. Д. Этнографическая группа ирони // Занятия и быт народов Средней Азии. – Л.: СПБГУ, 1971. – 40 с.; Прозоров С.М. Арабская историческая литература в Ираке, Иране и Средней Азии в VII-середине X веков. Шиитская историография. – М.: Наука, 1980. – 247 с.; Madelung W. The Tragedy in Karbala as a Symbol of Schism of Muslim World. – Oxford: Oxford University Press, 1967. – 363 p.; Frye Richard N. Islamic Iran and Central Asia (7th -12th centuries). – London, Variorum reprints, 1979, XIV. – 376 p.

² ал-Ҳасан ибн Муса ан-Наубахти. Шиитские секты. Перевод с арабского, исследование и комментарий С.М. Прозорова. – М.: Наука, 1973. – 255 с.; سفرنامه ابن بطوطه (Ибн Баттута сафарномаси). Форс тилида. Таржимон: Доктор Мұхаммад Али Мужад. – Техрон, 1348/1969-1970. 1-жилд. – 174 б.

сафарномаси)”, Ҳожи Муҳаммад Ҳакимхоннинг “منتخب التواریخ” (Тарихдан парчалар)”, Мир Аҳмад ибн Мир Носир ал-Юсуф ал-Сиддиқий (Аҳмад Доңиш, Калла)нинг “میعار الدین” (Диндорлик меъёри)”, Садриддин Айнийнинг “بخارا ابلقابی نینگ تاریخی” (Бухоро инқилобининг тарихи)”, Мулла Маҳмуд хўжа Балжуоний Хутталонийнинг “داستان جنگ ایرانیان با اهل علوم بخارای شریف یا مثنوی ” (Эронийларнинг Бухорои шариф уламолари билан тўқнашуви ҳақида достон ёки шия ва сунний жангномаси маснавийси)“ ва “عهدنامه مصالحة دولت بخارا و روسیه” (Бухоро давлати ва Россия ўртасидаги тинчлик сулхи)“ номли қўлёзма манбаларидан, эрон тарихчилари Жаъфарён Расулнинг “تاریخ تشیع در ایران: از آغاز تا طلوع دولت سفوی” (Эронда шиалик тарихи: пайдо бўлишидан Сафавийлар давлати юксалишигача)”, Ҳелми Мустафонинг “عقائد الشیعہ فی ضوء الکتاب و السنۃ و صحیح التاریخ” (Куръон, Сунна ва чин тарих (нуқтаи назари)да шиалик ақидаси)“, “اقوام مسلمان اتحاد شوروی” (Совет иттифоқининг мусулмон қавмлари)”, Маҳдий Санойи “Неҳовандий”нинг “جایگاه ایران در آسیای مرکزی” (Марказий Осиёдаги Эрон жойлари)“ номли адабиётларидан мусулмон оламида шия ва суннийлар ўртасидаги тарихдан шаклланиб келган қарама-қаршиликлар ҳақидаги маълумотлар олинди.

Асли эроний бўлган, Самарқанд давлат университети Ўзбекистон тарих кафедраси доценти, т.ф.н. Алиева Фотима Сатторовнанинг “Иранцы Самарканда”, “Самаркандские иранцы”³ мақолаларида Самарқанд ва Бухорода истиқомат қиласиган шия жамоаларининг қисқача тавсифини учратишимииз мумкин.

Бундан ташқари, ҳозирги пайтда шия жамоалари ижтимоий-маънавий ҳаёти ҳақидаги маълумотлар Ўзбекистон Республикаси Миллий Давлат Архивининг И-1 “Туркистон генерал губернатори котибияти”, И-2 “Туркистон генерал губернаторлиги дипломатик вакили” ва И-36 “Тошкент шаҳар бошлиғи бошқармаси” фондларида сақланади.

Келтирилган манба, адабиёт ва ҳужжатларда шиалик йўналишлари, шия жамоаларининг тарихи ва маданияти муайян жиҳатлари кўриб чиқилган бўлса-да, ҳозирги кунга келиб, Марказий Осиёда шия жамоаларининг шаклланиши ва ўзига хос хусусиятлари бўйича комплекс тадқиқот олиб борилмаган.

Диссертация мавзусининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган А-1-051 – “Исломшунослик муаммоларини бирламчи манбалар ва аждодларимиз диний-маърифий меросини тизимли таҳлил қилиш асосида ёш авлодда соғлом эътиқодни шакллантириш” мавзуидаги илмий лойиҳаси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Марказий Осиёдаги шия жамоаларининг шаклланиши ва ўзига хос хусусиятларини очиб беришдан иборат.

³ Алиева Ф. Иранцы Самарканда // Узбекистанский гуманитарный журнал «Общественное мнение. Права человека» №1 (13), – Т.: 2001. – С. 123-125; Алиева Ф. Самаркандские иранцы. centr-asia.narod.ru/iran 20.06.2006-09:46 AM.

Тадқиқотнинг вазифалари қўйидагилардан иборат:

ислом дини доирасида шиалик йўналишининг келиб чиқиши ва хусусиятларини аниқлаш;

шиалик йўналишидаги диний қарашларнинг хилма-хил талқин қилиниши натижасида турли оқим ва фирмаларнинг пайдо бўлиш сабабларини асослаш;

ўрта асрларга келиб, шиалик оқимлари ва фирмалари вакилларининг Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳудудларига кириб келиши ва уларнинг ғояларининг маҳаллий халқларга қай тарзда таъсир этганлигини баҳолаш;

XVI-XVIII асрларда жануби-ғарб томондан Хуросон ва Мовароуннаҳр ҳудудига тарқалган шиаларнинг жамоа сифатида шаклланиши ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини очиб бериш;

Хуросон ва Мовароуннаҳр сунний ва шиа жамоалари ўртасидаги қарама-қаршиликларнинг диний ва сиёсий аспектларини аниқлаш;

шиаликка мансуб аҳолининг Мовароуннаҳр ҳудудида мавжуд хонликларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрнини кўрсатиш;

Марказий Осиёда мавжуд шиа жамоалари урф-одатлари ва муқаддас жойларини тадқиқ этиб, уларнинг келиб чиқиши сабабларини асослаб бериш;

Марказий Осиё сунний аҳоли ўртасида машҳур бўлган ва шиа дунёсидаги номдор шахсларнинг “қадамжо” (Ҳазрат Али, Ҳасан ва Ҳусайнларнинг номи билан боғлиқ муқаддас жойлар ва чашма)ларнинг тарихини ёритиш;

Ўзбекистонда диний бағрикенглик ва миллатлараро тутувликни таъминлашда шиа жамоаларининг ижтимоий-маънавий ҳолатини кўрсатиш ҳамда тавсия ва хулосалар бериш.

Тадқиқотнинг обьекти сифатида Марказий Осиёда истиқомат қилаётган шиа жамоалари олинган.

Тадқиқотнинг предметини Марказий Осиёда шиаларнинг жамоа сифатида шаклланиши ва бугунги кунда сақланиб қолган ўзига хос хусусиятлари ташкил этган.

Тадқиқотнинг усуслари. Диссертацияда илмий билишнинг диалектик, таҳлил ва синтез, мантиқийлик ҳамда манба, дала тадқиқотлари ва адабиётларни қиёсий таҳлил этиш усусларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қўйидагилардан иборат:

Марказий Осиёдаги шиа жамоаларининг катта қисми ибодатида сажда жойига софлик белгиси бўлган сопол ғишт қўйиш, қиёмда қўл боғламаслик сингари маҳсус амалиётларидан келиб чиқиб, шиаликнинг мўътадил имомийлик оқими тарафдорлари эканлиги аниқланган;

Минтақада шиа жамоаларининг шаклланиши уч босқичда: биринчиси, XVI-XVIII асрларда Эрон Сафавий ва Афшар ҳукмдорларининг Марказий Осиёга қилган ҳарбий ҳаракатлари натижасида қўшиннинг айрим қисмлари Бухорода муқим қолгани; иккинчиси, XVIII-XIX асрларда Мангит ҳукмдорларининг форсларга жавобан қарши қилинган юришлари натижасида асир тушган шиаларни Мовароуннаҳрга мажбурий кўчиргани; учинчиси, XX

аср бошларида рўй берган Эрондаги инқилоб туфайли эронийларнинг фаровон турмуш кечириш учун Марказий Осиёга кўчиб келгани исботланган;

Марказий Осиё сунний халқларининг шиалик эътиқодига ижобий муносабатда бўлиши ҳамда уларни диндош сифатида қабул қилишлари билан бир қаторда шиа-сунний низолари билан боғлиқ айрим вазиятларда ушбу ноанъанавий таълимотни ҳатто динсизликда айиблаш билан боғлиқ фатволар ҳам қабул қилингани далилланган;

Марказий Осиё шиа жамоалари Совет даврида ўз эътиқодини сақлаш мақсадида ибодат ва урф-одатларини яширинча бажариш учун минтақанинг турли ҳудудларида ал-Хусайнинат (الحسينية) деб номланган ибодатхоналарни ташкил қилгани ва улар ҳанузгача шиалик анъаналарини сақлаб қолишга хизмат қилгани аниқланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

ислом дини доирасида шиалик йўналишининг келиб чиқиши сабаблари, тарихий ва замонавий босқичлари назарий методологик жиҳатдан тадқиқ этилиши ўз навбатида, ислом динининг ҳам ақидавий ҳам урф-одатда хилмадиллигини намоён қилиб, жамоа орасида ички қарама-қаршилик келиб чиқишининг олдини олиш йўллари кўрсатиб берилган;

шиалиқдаги оқим ва фирмалар тарихини ўрганиш асосида мавжуд муаммоларни аниқлаш ва бугунги қун талабидан келиб чиқсан ҳолда тадқиқ этиш бўйича таклифлар берилган;

Мамлакатимиздаги шиа жамоалари ҳаётини тадқиқ қилиш жараёнида Ўзбекистон ҳукуматининг конфесиялар борасида олиб бораётган сиёсатининг самараси ва бу сиёсат шубҳасиз, бошқа давлатларга намуна бўлиши исботланган;

нафақат Марказий Осиё ҳудудида истиқомат қилаётган шиа жамоалари тарихи ва маданияти, балки бошқа минтақалар, масалан, араб дунёсидаги шиа жамоалари тарихи ва маданиятини тадқиқ этиш ишларини кучайтириш юзасидан амалий тавсиялар ёритиб берилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Диссертацияда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар бўлимининг асосий фондида сақланаётган қўлёзма манбалар, Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивидаги хужжатлар, экспедиция жараёнида олинган оғзаки тарихга асосланилганлиги тадқиқот натижаларининг ишончлилигини кўрсатади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқотнинг илмий аҳамияти диссертацияда баён этилган мулоҳазалар, назарий хулоса ва таклифлар Ўзбекистон халқининг миллатлар ва динлараро тутувлиги моҳиятини чуқурроқ англаб этишга ва кейинги илмий изланишлар учун манба сифатида хизмат қилиши билан изоҳланади.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти турли этник групкалар ва диний жамоалар истиқомат қиласиган давлатлар ички сиёсатини барқарорлаштиришда асос бўлиб, олий ўкув юртларида “Диншунослик”,

“Исломшунослик”, “Ислом ва ҳозирги замон”, “Ислом тарихи”, “Этнография”, “Маданиятшунослик”, “Ўзбекистон тарихи”, “Манбашунослик” ва “Тарихшунослик” каби асосий ва маҳсус курсларни ўқитишида фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Марказий Осиёда шиа жамоаларининг шаклланиши ва ўзига хос хусусиятлари мавзуси таҳлили бўйича тадқиқотнинг илмий натижалари асосида:

Марказий Осиёдаги шиа жамоаларининг катта қисми ибодатида сажда жойига соғлик белгиси бўлган сопол ғишт қўйиш, қиёмда қўл боғламаслик сингари маҳсус амалиётларидан келиб чиқиб, шиаликнинг мўътадил имомийлик оқими тарафдорлари эканлигига доир маълумот ва хулосалардан А-1-051 – “Исломшунослик муаммоларини бирламчи манбалар ва аждодларимиз диний-маърифий меросини тизимли таҳлил қилиш асосида ёш авлодда соғлом эътиқодни шакллантириш” мавзуидаги илмий лойиҳа доирасида нашр этилган “Исломшунослик қомусий лугати”нинг I жилдини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2020 йил 02 декабрдаги 6091-сон маълумотномаси). Натижада шиалик ислом динидаги мазҳаб эмас, балки йўналиш, унда турли мазҳаб, оқим ва фирмалар борлиги ҳамда Марказий Осиё шиалари имомийлик ва исмоилийлик оқимига тегишли эканлиги ҳақидаги тасаввур шакллантирилган;

Минтақада шиа жамоаларининг шаклланиши уч босқичда: биринчиси, XVI-XVIII асрларда Эрон Сафавий ва Афшар ҳукмдорларининг Марказий Осиёга қилган ҳарбий ҳаракатлари натижасида қўшиннинг айрим қисмлари Бухорода муқим қолгани; иккинчиси, XVIII-XIX асрларда Мангит ҳукмдорларининг форсларга жавобан қарши қилинган юришлари натижасида асир тушган шиаларни Мовароуннаҳрга мажбурий кўчиргани; учинчиси, XX аср бошларида рўй берган Эрондаги инқилоб туфайли эронийларнинг фаровон турмуш кечириш учун Марказий Осиёга кўчиб келгани ҳақидаги илмий тавсиялардан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази илмий-тарихий концепциясининг “Жаҳолатга қарши маърифат” бандини ишлаб чиқиша фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси марказининг 2020 йил 09 декабрдаги 378/20-сон маълумотномаси). Натижада диссертацияда келтирилган хулосалар, таклиф ва тавсиялар Марказ фаолиятидаги Ўзбекистон мусулмон жамоалари тарихи бўйича илмий тадқиқотлар йўналишларидан бирини белгилаб берган;

Марказий Осиё сунний халқларининг шиалик эътиқодига ижобий муносабатда бўлиши ҳамда уларни диндош сифатида қабул қилишлари билан бир қаторда шиа-сунний низолари билан боғлиқ айрим вазиятларда ушбу ноанъанавий таълимотни ҳатто динсизликда айиблаш билан боғлиқ фатволар ҳам қабул қилингани ҳақидаги маълумотлар Ўзбекистон халқаро ислом академияси «Исломшунослик» таълим йўналиши рус гурухлари талабалари

учун буюртма асосида тайёрланган муаллифнинг «История ислама (мусульманские страны Ближнего, Среднего Востока и Центральной Азии)» номли ўқув қўлланмаси мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта маҳсус таълим вазирлигининг 2020 йил 28 декабрдаги 676-сон буйруғи). Олинган натижалар Академия талабалари ўрта аср ислом оламида шиалик ва суннийлик йўналишлари вакилларининг ўзаро муносабатлари ҳақида маълумот олишига хизмат қилган.

Марказий Осиё шиа жамоалари Совет даврида ўз эътиқодини сақлаш мақсадида ибодат ва урф-одатларини яширинча бажариш учун минтақанинг турли худудларида ал-Хусайнийат (الحسينية) деб номланган ибодатхоналарни ташкил қилгани ва улар ҳанузгача шиалик анъаналарини сақлаб қолишга хизмат қилгани бўйича хулосалардан Имом Бухорий ҳалқаро илмий-тадқиқот маркази томонидан буюртма асосида тайёрланган “Ўзбекистон – бағрикенг диёр” китоб-альбомининг “Ислом” қисмини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Имом Бухорий ҳалқаро илмий-тадқиқот марказининг 2020 йил 26 ноябрдаги 02/347-сон маълумотномаси). Натижада жамиятда динлараро ва миллатлараро тинчлик-тотувликни таъминлаш, Ўзбекистон шиа жамоаларининг Республикадаги фаолиятини ёритишга асос бўлган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари жами 13 та, жумладан 11 та республика ва 2 та ҳалқаро илмий-амалий анжуманларда муҳокамадан ўtkazилган ҳамда 1 та тўплам ва 1 та қомусий лугатда нашр этилган.

Натижаларнинг эълон қилинганлиги. Тадқиқот мавзуси бўйича 25 та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг диссертациялар асосий илмий натижаларини чоп этишга тавсия этилган илмий нашрларда 9 та мақола, ундан 5 та республика ва 4 та хорижий журналларда чоп этилган.

Диссертациясининг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, учта боб, хулоса ва фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан иборат.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган. Тадқиқотнинг мақсади, вазифалари, обьекти ва предмети, фан ва технологияларни ривожлантириш йўналишларига мослиги кўрсатилган. Шунингдек, тадқиқотнинг илмий янгилиги, тузилиши, амалий натижалари, натижаларнинг ишончлилиги, назарий ва амалий аҳамияти, амалиётга жорий этилиши, эълон қилинганлиги тўғрисидаги маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг “**Ислом тарихининг ilk даврида шиалик йўналиши ва шиаларнинг мусулмон оламидаги ўрни**” деб номланган биринчи бобида Ислом тарихида шиалик йўналишининг диний-сиёсий ҳаракат сифатида вужудга келиши ва ўзига хос хусусиятлари, Шиаликда тарихида юзага келган йўналиш, оқим ва фирмалар ҳамда уларнинг диний

қарашлари, VIII-XV асрларда ислом оламида шиаларга бўлган муносабат, шия оқим ва фирмаларининг Мовароуннаҳрда илк бор тарқалиши ҳақида маълумотлар берилган.

Бу бобда келтирилган маълумотлар компилятив хусусиятга эга бўлса ҳам мустақил равишда ёзма манба ва адабиётлардан олинган. Мавзуни ёритиш учун келтирилган ушбу маълумотлардан мақсад ислом тарихида йўналиш, оқим ва фирмаларнинг келиб чиқиши турли гурухларнинг сиёсий келишмовчилиги, ҳокимият учун кураши ва диний мерос борасидаги баҳслардан келиб чиқсанлигини кўрсатиш. Ушбу тарихий маълумотлар одатда вақт ўтиши билан унитилади ва унинг ўрнига турли асотир ва ривоятлар эгаллайди. Зеро бундай ҳолатни Ўзбекистон шия жамоалари орасида ўтказилган сұхбатлардан кўриш мумкин. Оқибатда “оғзаки тарих” Мовароуннаҳр шия жамоалари ўзлигини англашида рамзий маъно касб этган.

Маълумки, ислом дини VII асрда Арабистон яриморолида пайдо бўлиб, ўзининг шаклланиши ва ривожланиш жараёнининг биринчи асидаёқ тарафдорлари орасидаги бирликнинг йўқолиши рўй берди. Бу жараён асосида турли рақиб сиёсий гурухларнинг ҳокимият учун олиб борган курашлари ётибди. Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг куёви, тўрт буюк халифалардан тўртинчиси Али давридаёқ (656-661 йиллар), халифанинг ҳокимиятини тан олмаган Умавийлар (661-750)⁴ билан Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) авлодларига мансуб бўлганларгина ҳокимият тепасига келиш хукуқига эгадирлар, деб ҳисоблаган халифа Али тарафдорлари ўртасида кураш авж олган.

Халифалар⁵ ҳокимияти тарафдорлари (яъни халифаларнинг Муҳаммад авлодига мансублиги шарт эмас, деб ҳисобловчилар) бўлган Умавийлар (661-750) исломдаги ортодоксал (анъанавий диний таълимотга амал қилувчи) йўлни даъво қилиб суннийларни, халифа Али ва унинг авлодлари ҳокимиятининг тарафдорлари эса шиаларни ташкил қилдилар.

Суннийлик йўналиши мазҳаблари вужудга келгач, уларнинг тарафдорлари ўзларини “аҳл ас-сунна ва-л-жамоа” деб атадилар ва улар Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг шиалар томонидан бузилаётган анъаналарига фақат бизгина амал қиласиз, деб ҳисобладилар. Маълумки, ислом динининг Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) давридаёқ шаклланган таълимотининг тўғрилиги, Суннатни Қуръондан кейинги ислом илоҳиёти ва шариатнинг иккинчи манбаи деб тан олган, исломнинг анъанавий диний маросимларига, майший, ижтимоий қоидаларига амал қиласиган ҳар бир мусулмон сунний ҳисобланади. Бугунги кунда суннийлар бутун жаҳон мусулмонларининг асосий қисмини ташкил этади.

⁴ Умавийлар – Қурайш қабиласининг хонадонларидан бири. Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) Ҳошимийлар хонадонидан эди. Қаранг: ал-Хасан ибн Муса ан-Наубахти. Шиитские секты. Перевод с арабского, исследование и комментарий С.М. Прозорова. – М.: Наука, 1973. – С. 127.

⁵ Дастлабки уч халифа – Абу Бакр, Умар ва Усмон Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)га қон-қариндошлиқ жиҳатдан яқин кишилар бўлмаган. Қаранг: ан-Наубахти. Шиитские секты... – С. 128.

Шиалик ҳозирги кунда халифа Али ва унинг авлодини Мұхаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг бирдан-бир қонуний ворислари деб тан оладиган турли йўналиш ва оқимларнинг умумий номи.

Диссертациясининг “**XVI-XX асрларда Марказий Осиё шиа жамоаларининг шаклланиши**” номли иккинчи бобида XVI асрда Марказий Осиё сунний ва шиа давлатлари ўртасидаги муносабатлар, XVII-XX аср бошларида Марказий Осиё сунний ва шиа жамоалари ўртасидаги сиёсий, ижтимоий ва ғоявий рақобатлар ҳамда XX асрнинг бошларида Марказий Осиёга эронликларнинг эмиграциясининг сабаб ва оқибатлари ҳақида таҳлилий маълумотлар ўрин олган.

Ушбу бобнинг асосий вазифаси ислом тарихининг илк даврларида шиа жамоаларининг турли ҳудудларда шаклланиши, мураккаб сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий жараёнларга аралашиб қолғанлигини кўрсатиш. Сунний ва шиа жамоалари ўртасидаги муносабатлар шубҳасиз, сиёсий ва стратегик аҳамият касб этган. Ҳатто бу муносабатлар оқибатида ҳар икки томон бир-бирини кофирга чиқаришга олиб бориб, қул сифатида қарашга мажбур бўлди. Бундан ташқари, ушбу бобда шиа жамоалари ўзлигини сақлаган ҳамда маҳаллий аҳоли билан ассимиляцияга учрамай ислом оламининг турли минтақалари, хусусан Марказий Осиёга ҳам ихтиёрий ва мажбурий тарзда кўчгани ва кўчирилганлиги келтирилган.

XVI аср бошларида Марказий Осиёда кечётган сиёсий ва ижтимоий вазият Шайбонийхон ва Исмоил шоҳ ўртасида урушнинг келиб чиқишига олиб келиши табиий эди. Албатта, бу урушда иккала томон таянган ғоя бу диний эътиқод бўлган. Ҳерман Вамбери турклар “қилични қинидан чиқарган одамга ундан фойдаланиш учун сабаб излашга эҳтиёж қолмас” дерлар деб ёзади. Шайбонийхон шунга биноан ҳаракат қилиши мумкин эди. Лекин у қаҳрамон сўфига қарши жангни муқаддас дин руҳи билан жонлантириб, янада қаттиқроқ ҳаяжон ҳосил қилиш учун авлодининг бир воизи сифатида юзланди ва 1508 йилда Сафавийга ушбу мазмунда мактуб ёзган: “Эй! Эрон ҳукмдори! Мендаги етмиш маълумотга қараганда, сен залолат йўлига эргашиб, шайтон иғвосига берилиб шиа мазҳабини тарқатмоқда экансан. Сенга танbih бераб айтаманки, бу ғайри шаръий мазҳабдан воз кечиб, аҳли суннат жамоасига қайтгил. Йўқса, ёқсан исёнинг олови ўзингни куйдирар. Сен хато йўлдасан. Шайтон касофатидан абадий кутулиш учун бу залолатингдан воз кечиб, ҳақ йўлига қайт. Агар менинг бу сўзларим сенинг тарафингдан эътиборга олинмаса, балки ҳисобсиз кўп лашкарим билан Ироққа кираман ва ўткир қиличимни қўлимга олиб, сенинг Исфаҳон саройингни ҳарни қадар, унинг гумбазли бурчлари ғоят юксак бўлсалар-да, ер билан яксон этарман. Менинг жазойим Ироқ аҳли учун қиёматгача унутилмас даражада шиддатли бўлур”. Шоҳ Исмоил бу мактубни жавобсиз қолдиради. Икки орада келиб чиқсан урушда Исмоил Сафавий ҳийлалар ила 1510 йилга келиб Шайбонийхон устидан ғалаба қозонади⁶ ва уни ўлдириб,

⁶ تاریخ ایران (Эрон тарихи). Тузувчилар Ҳасан Пирниё ва Аббос Иқбол Оштиёни. – Техрон, Илҳом, 1377/1998-1999. – Б. 632-633.

бош чаноғини олтин билан қоплатиб, коса ўрнида фойдаланади. Бошқа ривоятларда эса, гүё унинг бошини Истамбулга, иттифоқдоши бўлган Султон Боязид (Боязид II, 1481-1512)га юборади⁷.

Эронда Нодир Афшар (1736-1747) шоҳ бўлиши билан Туркия ва Эрон ўртасидаги шиа-сунний ихтилофини яқунлаш йўлида ҳаракат қиласи. У энг аввало Эронда давлат дини сифатида хизмат қилган имомийлик (*исна‘ашарија*)дан воз кечиб, шиаликнинг анча мўътадил бўлган оқими (мазҳаби) жаъфарийликни давлат дини деб эълон қиласи⁸. Бундан Нодирнинг мақсади Турк султони билан баробар мартабада бўлиш, муқаддас шаҳарларнинг ҳомийси бўлиш ва Каъба атрофида жаъфарийлик вакиллари учун сунний мазҳаблар қаторида алоҳида жой ажратилишига эришиш эди. 1743 йил Нодир шоҳ Нажаф (Ирок)да сунний ва шиалар ўртасида очик мунозарани уюштиради. Ушбу мунозарада Нажаф ва Карбало шиа фақиҳлари билан Туркия, Афғонистон ва Мовароуннахр уламолари иштирок этганлар. Аммо Нодир шоҳ ҳар чанд ҳаракат қилмасин ушбу мунозаралар ёрдам бермайди, жаъфарийлик оқими Усмонийлар томонидан тан олинмай қолади⁹.

Гарчи шариатда мусулмон киши мусулмон кишини қул қилиб ишлатиши, қул қилиб сотиши ман қилинган бўлса-да, бундай ақидаларга риоя қилинмаган. Кишиларни қул қилиб сотувчилар ўз “ўлжса”лари мусулмон эканлигини билган ҳолда, уларни шиа, яъни кофир деб сотоверганлар. Айни вақтда харидорлар ҳам қулнинг мусулмон, яъни сунний мазҳабига мансуб эканлигини сезиб турсалар-да, бироқ қул эгасининг сўзи шаръян тўғри деб ҳисобланарди. Қул ёки чўри ўзининг мусулмон эканлигини исботлашга қанчалик уринмасин, барибир унинг сўзи эътиборга олинмас эди.

XIX асрнинг 60-йилларида венгер сайёхи Армениус (Херман) Вамбери Бухорда бўлиб, бир эшон уйида меҳмон бўлганда эшоннинг бир неча мусулмон қул ва чўриларига кўзи тушган. У таажжубланиб эшондан: “Мусулмон киши мусулмон кишини қул қилиб сақлаши катта гуноҳ эмасми?” – деб сўраганда эшон: “Мен сотиб олаётганимда у шиа эди. Агар энди у суннийга айланган бўлса, у ҳолда Туркистон ерининг муқаддас эканлигини қайд этмоқ лозим” – деб жавоб берган¹⁰.

Бундан ташқари, Мовароуннахр хонликлари ҳамда Шарқий Туркистон шаҳарларига қул қилиб сотилганлар қаторида Помир тоғларидағи Бадахшон вилоятининг, шиаликдаги кескин оқимларидан бири, исмоилийлик вакиллари ҳам бўлган. Бадахшон худди ҳозирдагидек, ўша даврида ҳам, Мовароуннахр каби Араб халифалигига таъқиб остига олинган оқим ва фирмаларнинг

⁷ Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. Нашрга тайёрловчи Сирожиддин Ахмад. – Т.: Фоур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. – Б. 88-90.

⁸ Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. Перевод с английского и примечания П.А.Грязневича. – М.: Наука, 1971. – С. 230-231.

⁹ Батафсил қаранг: Шмидт А.Э. Из истории суннитско-шиитских отношений // В.В. Бартольду. Сб. статей. Редакторы: А.Э.Шмидт и Е.К.Бетгер. – Т.: Общество для изучения Таджикистана и иранских народностей за его пределами, 1927. – С. 69-107.

¹⁰ Файзиев Т.А. Бухоро хонлигига кул савдоси. – Т.: Ўзбекистон, 1970. – Б. 7. Яна қаранг: Вамбери А. Очерки Средней Азии. Дополнение к «Путешествию по Средней Азии» – М.: Изд. А.И.Мамонтова, 1868. – С. 205.

вакиллари ва бошқалар учун бошпана вазифасини бажарган. Бошқача қилиб айтганда, Тоғда (Помир тоғлари назарда тутилмоқда) барча ожизлар, тенг бўлмаган курашда ҳамма нарсасидан маҳрум бўлганлар, аччиқ тақдир ва золимлардан эзилганлар, айби учун ёки айбсиз таъқиб остига олинганлар, бўйин эгамаганлар ва ҳаётдан норози бўлганлар бошпана топганлар¹¹. Адабиётларида келтирилишича, Помир исмоилийларининг ривоятларига кўра, ана шундайлардан бири (биринчиси деб ҳам айтиш мумкин), пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)нинг авараси, халифа Алиниң невараси ва 680 йилда ёвузларча ўлдирилган Ҳусанинг ўғли Зайн ул-Обидин мўъжизавий тарзда қотиллар кўлидан қутилиб, исмоилийлар томонидан яширинча имом деб эълон қилиниб бир қанча вақт Панж дарёсининг ўнг қирғоининг Тим деган жойида яширган. Лекин, исмоилийлар оқими VIII асрнинг ўрталарида (тахм. 762 йилда) юзага келганини ва Зайн ул-Обидиннинг вафоти 713 йилга тўғри келишини назарга олиб, исмоилийлар келтирган ривоятни ҳақиқатга тўғри келади деб бўлмайди¹².

Помир тоғларида Шугнан, Роушан ва Бадахшон хонликлари бўлиб, уларнинг халқи тожикларга қариндош бўлиб, эрамиздан аввалги III-II минг йилликлар орасида Ўрта ер денгизининг юқори қисмидан Шарққа кўчган немис, славян ва греклар қоришмасидан ташкил топган ирқ вакиллари бўлган орийлар (оқсуяклар)га мансубдир.

Помирда исмоилийлик оқимининг тарқалиши бевосита бу оқимнинг тарғиботчиси (хужжати), машҳур файласуф, шоир, сиёsatчи ва сайёҳ Носир Ҳисрав (1004-1080) фаолияти билан боғлиқ.

Помир халқлари ҳам ўрта асрларда Марказий Осиёда хукм сурган қулдорлик ва қул олди-сотдисидан четда қолмаганлар. Бу ердаги хонликларни бошқарган мирлар оилаларни ажратиб, ўғил болалар ва қизларни Қобул, Бухоро, Ёркент, Туркистон каби шаҳарларга совға ва савдо моли сифатида бериб турганлар. Маълумотларга кўра, ўша пайтларда Бадахшон хонлиги мири Помирда қул савдосининг ташкилотчиларидан бири бўлиб, ўз одамларини Читрол ва Воҳан туманларига одамларни овлашга юборган. Овланган одамларнинг озгинасини ўзига олиб қолиб, қолганларини Кўқон, Бухоро ва Ёркентга сотган¹³.

Марказий Осиёда асрлар давомида одат ва русм тусини олган қулчилик ва қул меҳнатидан фойдаланиш ҳамда қул сотиш ва қул озод қилиш каби инсон шаънига иснод келтирувчи жирканч иллатлар 1868 йил Бухоро-Россия шартномасининг имзоланиш кунигача ошкора давом этиб келган. Т. Файзиевнинг ёзишича, Чор Россиясининг тазиёки остида тузилган шартномага мувофиқ, 1873 йилдан бошлаб Бухоро амирлиги худудида қул олди-сотти савдоси ман қилиниб, айни вақтда, қулдорлар кўлида бўлган қул

¹¹ Харюков Л.Н. Англо-русское соперничество в Центральной Азии и исмаилизм. – М.: Изд. Московского университета, 1995. – С. 89.

¹² Там же, – С. 88.

¹³ Там же, – С. 100-101.

ва чўрилар 10 йил хизмат қилганларидан сўнг озод бўлишлари ҳақида фармон берилган¹⁴.

Туркман чўлларидағи аламончилар фаолияти эса, генерал Скобелевнинг 1880 йилда бошланган Ахал-текин экспедицияси натижасида тугатилади¹⁵.

Бухоро амири Сайд Музаффар (1860-1885) даврида келиб чиқиши эронлик бўлган шахсларни давлат ҳукумати ишларига жалб қилинишининг давом этиши натижасида адлия ва молия вазирлеклари шиалар қўлига ўтиши¹⁶, Аҳмад Дониш таъбири билан айтганда шиалар “дар ул-ислам” (“ислом уйи”)ни “дар-ул-куффар” (“куфр уйи”)га айлантириб юборганлари¹⁷ ҳамда 1868 йил июнь ойида Бухоро амирлиги ва Россия ҳукумати ўртасидаги, юқорида келтириб ўтилган, “... эгасига 10 йил муддатда хизмат қилган қул ва чўриларни озод қилиши” тўғрисидаги битимнинг имзоланиши ҳокимиятни тўлалигича ўз қўлларида ушлаб туришни мақсад қилган йирик ер-мулкка эга бўлган суннийларининг норозилигига сабаб бўлган.

XX аср бошларида Эронда ҳукм сурган очлик, икки буюк давлат (Россия ва Англия)нинг бу ҳудудда ўз манфаати йўлидаги ҳаракатлари, шоҳ ҳукумати, ҳукумрон доира ва юқори табақа вакилларининг ўзбошимчалиги ва таъмагирлиги натижасида ҳалқ орасида норозиликларга олиб келди ва бу норозиликлар қўзғолонларга айланди. Натижада 1905 йилда Эрон ҳалқи кўтарилиди. Улар шоҳнинг қариндоши, бош вазир Айн уд-Доулани ҳукумат ишларидан бўшатиб, ислоҳотлар ўtkазишни талаб қилдилар. Қўзғолон бошида диндорлар тургани сабаб, Эрон қўшинининг айrim қисмлари уларга қарши юриш талаб қилинса ҳам буйруқни бажаришдан бўйин тортишларини очикдан-очиқ эълон қилдилар. Бундан хавфсираган шоҳ ислоҳотлар ўtkазишга сўз беради. Аммо у ўз ваъдасини устидан чиқишга шошмайди. Мана шундай шароитда Эрон аҳолисининг айrim қисми ўз ватанларини ташлаб қўшни мамлакатларга чиқиб кета бошлайдилар.

1905-1911 йиллар Эронда ҳукм сурган қийин сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий шароит туфайли айrim аҳоли вакиллари Эронга қўшни бўлган мамлакатлар, хусусан Эроннинг шимоли-шарқий вилоятларидан Марказий Осиёга иш қидириб пул топиш мақсадида келганлар.

Диссертациянинг “Марказий Осиё шиа жамоалари ҳаётидан: этнологик, маданий ва диний таърифлар” номли учинчи бобида XX-XXI аср бошларида Марказий Осиё, хусусан Ўзбекистон шиа жамоаларининг ижтимоий ва маданий ҳаёти, Марказий Осиё исмоилийларининг ҳозирги ҳолати, Марказий Осиё шиа жамоаларининг муқаддас жойлари ва урфодатлари ўрганиб чиқилган.

Ушбу бобда Марказий Осиёда шиа жамоалари тарихдан доимий қарама-қаршиликда бўлган суннийлар муҳитига мослашганлиги, шу билан бирга

¹⁴ Батафсил қаранг: Файзиев Т.А. Бухоро феодал жамиятида қуллардан фойдаланишга доир ҳужжатлар (XIX аср) («Документы об использовании рабов в феодальной Бухаре (XIX в.)». На узбекском языке. – Т.: Фан, 1990. – Б. 82-85.

¹⁵ Батафсил қаранг: Харюков Л.Н. Англо-русское соперничество... – С. 42-46.

¹⁶ Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. – Т.: Изд. АН УзССР, 1958. – С. 85.

¹⁷ Қаранг: Мир Аҳмад ибн Мир Носир ал-Юсуф ал-Сиддики. میمار التدین (Диндорлик меъёри). ЎзР ФА ШИ Кўлёзмалар фонди. Кўлёзма. Инв. №553. – Бухоро, 1311/1894. – В. 5^a-7^b.

шиалар Марказий Осиё суннийлари учун валий ҳисобланиб, Пайғамбар (с.а.в.) авлодидан бўлган 12 имом тарихига таянган ҳолда ўз эътиқодларини шакллантиришга ҳаракат қилишгани, бунинг оқибатида Марказий Осиёда халифа Али ва унинг фарзандлари Ҳасан ва Ҳусан номлари билан боғлиқ сохта қабрлар пайдо бўлгани ва ушбу сохта қабрлар вақт ўтиши билан зиёратгоҳларга айлантирилиб, ҳам шиа ҳам суннийлар орасида машҳур бўлиб келаётганлиги баён этилган.

Бундан ташқари, бобда суннийлик, айниқса ҳанафийлик ақидаларига қарши чиқмаган жаъфарийлик мазҳаби тарафдорларининг ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинган. Зоро Марказий Осиё шиа жамоаларининг кўп қисми жаъфария мазҳабига таянганлиги сабаб уларнинг маҳаллий суннийлар билан бирга деярли муаммосиз истиқомат қилиши ва мослашишига олиб келди.

Шунингдек, бобда шиа жамоаларининг Ўрта Осиёда маҳаллий суннийларнинг шиаларга нисбатан адовати намоён бўлган мустамлака ва совет ҳукумати даврларидағи тарихи келтирилган. Чунончи ушбу адovat гоҳида ички ва глобал конфесиялараро (мисол учун, 1910 йил Бухородаги каби) тўқнашувларга олиб келган. Лекин тарихдаги ушбу салбий ҳолатлар конфесиялар орасидаги қарама-қаршилик сиёсий мақсадларда фойдаланилганлигини яна бир бор кўрсатади. Бу борада Марказий Осиё шиа жамоалари катта тажрибага эга бўлган.

XVI асрдан то XX аср 20-йилларидан бошлаб, хусусан Мовароуннахрнинг сунний ҳукмдорлари ва Эрон шиалари ўртасидаги диний ва ғоявий рақобатлари асосида юзага келган урушлар ва босқинлар, Эрон ва унга чегарадош бўлган мамлакатлардаги сиёсий, диний, иқтисодий ва ижтимоий вазиятлар туфайли Марказий Осиёга шиалик вакилларининг кириб келиши кузатилган. Ушбу шиалик вакиллари асосан Эрондан келганлари сабабли Марказий Осиёда, хусусан ҳозирги Ўзбекистон Республикаси худудида (эронлик яхудийлардан ташқари) уларни эрони (форс. *эронлик*) этнографик атамаси билан атай бошладилар.

Аммо эрони умумий этник термин бўлиб, барча шиалар битта “субэтник”¹⁸ гурухга тегишлилигини билдирамайди. Эронлик деб ҳисобланган шиалар орасида (қайси шаҳардан келиб чиқишига қараб) ўзини *марви/маври* (*марвлик*), *сабзбори* (*сабзаворлик*), *машҳади* (*машҳадлик*), *гилони* (*гилонлик*), *мозандарони* (*мозандаронлик*), *нисои* (*нисолик*) деб атаганларини ҳам учратиш мумкин¹⁹.

Эронилар тил ишораларига кўра тожик ва туркий тиллilarга бўлинадилар. Чунончи, Бухоро хонлиги шаҳарлари тарихи бўйича тадқиқот

¹⁸ “Субэтник” (“Субэтнос”) атамаси бу ерда маълум бир ҳалқ ёки этносдан жуғрофий ёки сиёсий сабабларга кўра ажralиб чиқсан гурухга нисбатан ишлатилмоқда. Қаранг: Словарь этнонимов. – М.: Наука, 1988. – С. 197-199.

¹⁹ Самарқанд эронийлари мозоридаги эпиграфик ёзувларни тадқиқ этган Б.М.Бобожонов маълумотлари. Яна батағсил қаранг: Babadžanov B.M. On the history of the naqšbandiya muğaddīya in Central Maāwarā’nnahr in the late 18th and early 19th centuries // Muslim culture in Russia and Central Asia from the 18th to the early 20th centuries. – Berlin, Klaus, Schwartz, Verlag. 1998. – Р. 385-413; Люшкевич Ф. Д. Этнографическая группа эрони // Занятия и быт народов Средней Азии. – Л.: СПбГУ, 1971. – С. 36-39.

олиб борган О.А.Сухарева Бухоро шаҳрининг тожик тилида сўзлашувчи форслар тили ва антропологик турга кўра, Самарқанднинг туркий тилда сўзлашувчи, кўчириб келиниши амир Шоҳмурод (1785-1800) даврига мансуб деб билинган қизилбошлилар авлодларидан фарқ қилишини ёзади²⁰. 2007 йил январь ойида Самарқанд шаҳрида ўтказилган дала тадқиқотлари натижасида, эрониларининг Панжоб масжиди ва унинг атрофида истиқомат қилувчи ҳамда ишловчи эрони аҳоли сўзлашувида бунга аниқлик киритилган.

Эронилар деб ҳисобланган этник (ёки “субэтник”) гурухга нисбатан О.А.Сухарева Бухоро хонлиги шаҳарлари тарихи бўйича нашр қилган ишларида *форс*²¹, *перс* (*форс*) деган сўзни ишлатиб, адабиётларга ушбу гурухнинг расмий номи сифатида *форс* терминини киритиш таклифи билан чиқкан. О.А.Сухареванинг бундай фикрга келишини 1910 йилда бўлиб ўтган “шиалар қирғини”дан сўнг, яъни Бухородаги сунний ва шиалар ўртасидаги муносабатлар кескинлашганда, шиалар олдинги эрони, *марви* сўzlари таҳқиromуз ва душманлик руҳида ишлатилганлиги учун *форс* номини қабул қилганликлари билан изоҳлайди²².

Шиаларни *форс* ёки эронига бўлиниши ҳақида Помирда туман фуқаролар комиссари, профессор И.И.Зарубин фикр билдириб, эрони сўзини Марвдан кўчириб келтирилган шахсларга нисбатан қўллайди. Улар, яъни Марвдан кўчириб келтирилганлар (кул қилиниб, Бухоро хонлигининг кул бозорларида сотилган барча шиалар) ўзларини эрони деб атайдилар, тожикларга аралашмайдилар, лекин улардан тили ва дини билан фарқ қилишига қарамай, кийинишлари ва ҳаёт тарзлари тожикларнидек – деб ёzádi И.И.Зарубин²³.

Эронилардан ташқари И.И.Зарубин Каспий орти вилояти шаҳарларида яшовчи форслар ҳақида алоҳида гапириб ўтади. Масалан, 1926 йил рўйхатга олиш бўйича келтирилган маълумотларда И.И.Зарубин Самарқанд вилояти бўйича эронилар сонини 11 282, форслар сонини 654 деб келтиради²⁴. Яъни бу ерда назарда тутилган шиалик вакиллари икки – эрони ва *форс* – этник номлар билан аталмоқда.

Бу ҳақидаги маълумотларни бошқа адабиётларда ҳам учратишимииз мумкин. Масалан, “Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект” китобида 1926 йилда бошланган рўйхатга олишда Ўзбекистоннинг миллий таркибида эронилар 9,2 минг, форслар 9,8 минг кишини ташкил этганини кўрамиз. Кейинги, 1939 ва 1959 йилларда ўтказилган ҳисоб-китобда эронилар ҳам форслар ҳам алоҳида элат қилиб кўрсатилмайди ва шунинг учун уларнинг сонини билиш қийин. Аммо 1970 йил ҳамда 1979 ва 1989 йилларда рўйхатдан ўтиб ҳисобга олинганлар орасида фақатгина форслар номи учрайди ва уларнинг сони олдинги

²⁰ Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. – Т.: Изд. АН УзССР, 1958. – С. 83.

²¹ Батафсил қаранг: Сухарева О.А. Квартальная община познефеодального города Бухары. – Т.: Наука. 1976. – 365 с.

²² Там же. – С. 82-83.

²³ Зарубин И.И. Список народностей Туркестанского края. – Л.: 1925. – С. 8.

²⁴ Зарубин И.И. Население Самаркандской области. – Л.: 1926. – С. 24.

рўйхатга олинган давларга қараганда икки бараварга кўпайганини кўрамиз. Масалан, 1970 йилда 15,5 минг форс рўйхатга олинган бўлса²⁵, 1979 ва 1989 йиллар оралиғида Ўзбекистонда 20,0 минг форс рўйхатга олинган²⁶.

Эрони этник гуруҳи бўйича тадқиқот олиб борган Ф.Д.Люшкевич (1926 йилда ўтказилган рўйхатга олишда келтирилгани каби) И.И.Зарубин келтирган форслар деб кимларга нисбатан ишлатганини аниқ айтмайди²⁷. Лекин, И.И.Зарубин ҳам, 1926 йилда рўйхатга олганлар ҳам персы/форслар сўзини XX асрнинг бошларида Марказий Осиё, хусусан Ўзбекистон ҳудудига бошпана ва даромадли иш излаб келган Эрон фуқароларига нисбатан ишлатганлар²⁸. Эрони сўзи ўша пайтларда асосан маҳаллий шиалар орасида тарқалган эди. 1970, 1979 ва 1989 йилларда ўтказилган рўйхатга олиш жараёнларида факат форс сўзи учрашига қарамай, асрлар давомида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаб келаётган кўплаб шиалик вакиллари ўзларини эрони деб атайдилар, ҳатто уларнинг паспортларида ҳам миллати деган ёзуви қаторида эрони сўзини учратишими мумкин. Аммо ўсиб келаётган ёш авлод вакилларининг хужжатларида эса, уларнинг хоҳишиларидан келиб чиқсан ҳолда миллати деган ёзув қаторига ўзбек деб кўрсатганини ҳам гувоҳи бўламиз. Бу жараён табиий (яъни давлат муассасалари “ташаббуси” билан уюштирилмаган) ҳодиса. Қолаверса эронилар ўзининг “этник конвертация”сига салбий баҳо беришмайди. Демак, шу каби “этник ассимиляция” жараёни табиийдир. Аммо қизиги шундаки, эронилар ўз урфодатларини сақлаб қолганлар ва ҳатто мустақиллик даврида барча расмрусларини тиклаганлар ҳамда давлатнинг тегишли муассасалари томонидан бу жараёнга аралашиб ёки уларга тўсқинлик қилиш кузатилмайди.

2007 йилда Самарқанд шаҳри эрониларнинг Панжоб ва Хўжа Соат маҳаллаларида ўтказган тадқиқотларимиз жараёнида “Панжоб” масжиди имоми ноиби Исҳоқов Юсуф (1953 таваллуд топган, миллати эрони) ва Эрон-ўзбек дўстлик жамияти ва маданият маркази раиси Гуломов Равшан (Равшан полвон, 1960 йил таваллуд топган) билан бўлган сухбатда улар Самарқандда эрони-шиалардан ташқари рус тилида сўзлашувчи озарбайжон шиалари ҳам истиқомат қилишларини ва уларни тирсиён деб аташларини ҳамда уларнинг айримларининг паспортларида озарбайжон ўрнига миллати *форс* деб ёзилганини айтиб ўтганлар. 1995 йилги маълумотларга кўра, озарбайжоннинг 93% аҳолисининг асосий қисми шиаликка эътиқод қиласди²⁹. Ҳозирда Марказий Осиёда, хусусан Ўзбекистонда тахминан 60 минг, Қозогистонда³⁰

²⁵ Яна қаранг: اقوام مسلمان اتحاد شوروی (Совет иттифоқининг мусулмон қавмлари). Тузувчи Ширин Акинер, таржимон Мухаммад Ҳусайн Ориё. Форс тилида. – Техрон, Илмий ва маданий нашрлар ширкати, 1367/1988. – Б. 448-452.

²⁶ Ата-Мирзаев О., Гентшке В., Муртазаева Р. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект. – Т.; Изд. медицинской литературы имени Абу Али Ибн Сино, 1998. – С. 54-68, 144-151.

²⁷ Люшкевич Ф.Д. Этнографическая группа ирана//Занятия и быт народов Средней Азии. – Л.: 1971. – С. 39.

²⁸ Батафсил қаранг: Маҳди Санойи “Нехованди”. (Марказий Осиёдаги Эрон жойлари). – Техрон, Халқаро чин эътиқод нашриёти, 1376/1997, – Б. 76; Алиева Ф. Самаркандские иранцы. centr-asia.narod.ru/iran 20.06.2006-09:46 АМ.

²⁹ Страны мира: Энциклопедический справочник. – Смоленск, Русич, 2002. – С. 13.

³⁰ Қозогистон Республикасида шиалик вакилларини такшил этувчи озарбайжонлар ҳақида қаранг: Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Под редакцией С.М.Прозорова. –

тахминан 78 минг, Туркманистан, Қизғизистон ва Тожикистонда тахминан 20 мингдан ортиқ озарбайжон миллатига мансуб аҳоли истиқомат қиласиди³¹. Ушбу озарбайжон миллатига мансуб кишилар Совет иттифоқи даврида бўлган тузум ва юритилган сталинча сиёсат туфайли Марказий Осиё худудига жойлаштирилган социалистик республикаларга бошқа – *рус, арман, чечен* ва ҳ.к. каби миллат вакиллари қаторида кўчириб келтирилгандир. Совет иттифоқи давридаги сиёсат ва вазият Марказий Осиёга келган озарбайжонларнинг дунёқараси, эътиқоди, урф-одатларига таъсир кўрсатмай қолмади. Масалан, 2007-2011 йилларда Тошкент давлат шарқшунослик институти Сиёсатшунослик факультети Халқаро муносабатлар йўналиши бакалавриат босқичи талабаси, миллати озарбайжон бўлган Гаджиева Сакина Фикретовнанинг айтишича, амакиси вафот этганда унинг оиласи ён кўшнилари бўлган арман ва руслар билан биргаликда христианлик одатига кўра жасадни мусиқа садолари остида дафн қилганлар. Энди эса биз, яъни озарбайжонлар, мусулмон эканлигимизни тушуниб етмоқдамиз – деб кўшиб кўйган Гаджиева Сакина. Озарбайжон-шиалар ўзини мусулмон деб англашига албатта улар яшаётган давлатларда ташкил этилган маданий-маърифий марказлар катта аҳамиятга эга. Бинобарин, бундай марказлар Туркманистоннинг Туркманбоши (олдинги Красноводск), Қозоғистоннинг Олма-ота, Қирғизистоннинг Бишкек, Тожикистоннинг Душанбе, Ўзбекистоннинг Навоий, Самарқанд вилоятлари, Фарғона водийси ва Тошкент шаҳрларида мавжуд. Ўзбекистондаги озарбайжонларнинг илк маданий маркази 1989 йилда Тошкент шаҳридаги “Гардашлық” (“Қардошлиқ”) ва яна бири Самарқанд вилоятида очилган³².

Марказий Осиё, хусусан Ўзбекистонда эрониларнинг асосий қисми Самарқандда истиқомат қиласиди. Самарқанд 1910 йилда Бухорода юз берган шиалар ва суннийлар ўртасидаги қонли тўқнашувлардан сўнг эронилар учун асосий бошпанага айланган. Ўша пайтларда кўплаб эронилар, туб аҳоли бўлиб қолган эронилар берган маълумотларга кўра, Бухородан қочганлар ва мустамлака бўлган Самарқандда паноҳ топганлар. Улар бу ердаги вазиятга кўнишиб, ўзларининг меҳнаткашлиги ва топқирлиги билан яшаб кета олганлар. Бунинг натижаси ўлароқ, эрониларнинг меҳнати билан Самарқанддаги Дарғом канали қурилган. Бу канал самарқандликлар хотирасида “Эрон ариғи” номи билан ёдда қолган. Кейинчалик ушбу канал атрофида Панжоб (Беш оқим, ўзан), Хўжа Соат, Лолазор, Тўпхона, Мингтут, Боғишамол, Қуллар боғи (ҳозирда Гуллар боғи), Бекмаҳалля каби эрониларнинг маҳаллалари вужудга келган. 1928 йилдан 1930 йилгача Самарқанднинг айнан шу жойида Эрон боғишамоли тумани бўлган³³.

1920 йилда Помирда Совет ҳукумати ўз ҳукумронлигини ўрнатган. 1923 йилда эса, Ғарбий Помирнинг Рошан, Шугнан, Ҳорон, Ишқашим ва Воҳан

М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2006. Т. I. – С. 175.

³¹ Батафсил қаранг: podrobno.uz/cat/calche/Azerbajdzaneu_v_Yzbekistane; forum.turan.info/showthread; chronotm.org; inform.kz./rus/article/2207169; planeta-imen.narod.ru/imena/azerbaijan.

³² forum.turan.info/showthread.

³³ Алиева Ф. Самаркандские иранцы...

туманларидан ташкил топган Тоғли-Бадахшон Туркистон АССР таркибиға қўшилган. 1925 йилнинг 2 январида Тоғли-Бадахшон муҳтор вилояти Тожикистон Республикаси таркибидаги муҳтор вилоят деб эълон қилингандан³⁴. 2006 йилги рўйхатга олиш натижаларига кўра Тожикистон Республикаси Тоғли-Бадахшон муҳтор вилояти аҳолиси 2,2 мингга тенг бўлиб, уларнинг кўпчилиги шиаликдаги исмоилийлик оқими вакилларидир.

Совет ҳукумати Тоғли-Бадахшон вилоятида ҳукмронлик ўрнатгандан сўнг, олиб борилган сиёsat маҳаллий аҳолининг турмуш тарзи ва маданиятига таъсир этмай қолмади. Бунга карши Англия ва асосан ўзининг фойдасини кўзлаган низорий исмоилийлари Ҳиндистоннинг Бомбей шаҳрида жойлашган имоматининг 48 - имоми сэр султон Муҳаммадшоҳ Оғо Хон III (1877-1957) душманона муносабатда бўлиб, *большевик* сўзини *шайтон* сўзига тенглаштирган. Чунки Оғо Хон маҳаллий пирлар орқали имомат учун закот олиб турган, инглиз империалистлари эса, улардан Англия фойдасига жосуслик қилишда фойдаланганлар. Айрим жосуслик учун юборилган муридлар эса, Афғонистоннинг Бадахшон вилояти орқали Бомбейдаги имоматнинг хабар ва топшириқларини Тоғли-Бадахшон пирларига етказиб турганлар³⁵.

Кўпчилик низорий (шарқий) исмоилийлари Оғо Хон III ни “тирик худо” деб биладилар. Унинг Англия империалистлари билан тил бириктириши бутун Оға Хонийлар учун катта бойлик ва обрў келтирган. Оғо Хон III 1906 йилда Англия мустамлака ҳокимияти вакиллари билан Британия ҳукмронлигини мустаҳкамлаш йўлида Бутун Ҳиндистон Мусулмонлар лигасини ташкил этади ва 1913 йилгача ушбу лиганинг муттасил раиси бўлиб келган. Лига тарихидаги ушбу ҳолати ҳисобланади, чунончи, мусулмонлар Оға Хон III ва унинг тарафдорларини диндор мусулмон ҳисобламаганлар.

Л.Н.Харюковнинг фикрича, 1940 йилдан 1946 йилгача Оға Хон III Ҳиндистондаги мусулмон сиёсий ташкилотлардан айри ҳолда фаолият олиб боришига қарамай, исмоилийлар иерархияси вакиллари ёрдамида хиндавийлар Ҳиндистонидан мустақил мусулмон Покистони учун ҳаракат олиб борган. Покистонни 1947 йилда Ҳиндистондан ажralиб, мустақил давлатга айланиши Ҳиндистон мусулмонлари учун фойда келтирмади, улар жамоа-жамоа бўлиб Ҳиндистоннинг турли вилоятларида қолиб кетадилар ва хиндавийлар билан ўзаро муносабатларидаги кескинлик бутунлай йўқолиб кетмади³⁶.

Ҳозирга келиб низорий исмоилийларининг раҳнамоси 49-имом Карим Оға Хон IV (1936 йил дунёга келган) бўлиб, у сэр султон Муҳаммадшоҳ Оғо Хон III нинг набираси ҳисобланади. Ғарб (Гарвард университети) таълимимини олган Карим Оға Хон IV дунёning энг бой одамларидан биридир. Оға Хон IV бобоси вафотидан сўнг Британия қироличаси томонидан “Зоти олийлари”

³⁴ Харюков Л.Н. Англо-русское соперничество... – С. 127.

³⁵ Батафсил қаранг: Харюков Л.Н. Англо-русское ... – С. 114-148.

³⁶ Там же. – С. 70-86.

унвони берилган. У ўзиннинг Фондига эга бўлиб, бу Фонд ёрдамида Оға Хон IV ривожланаётган мамлакатларда иқтисодий лойиҳаларни амалга оширилишида уларни маблағ билан таъминлаб туради.

Шиаларнинг диний ҳаётида умумий мусулмон байрамларидан ташқари, ўзларига хос бўлган байрамлар – халифа Али ва унинг авлодларининг таваллуд кунлари ҳам катта тантана билан нишонланади. Шу билан бирга, шиалар мотам кунларига ҳам катта аҳамият берадилар. Мазкур мотам кунлари Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.)нинг ва шиа имомлари ўлими билан боғлиқдир. Масалан, сафар ойининг йигирма саккизинчи куни Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) вафот этган кун, ашуро ойининг биринчидан ўнинчи кунигача бўлган оралиқ Ҳусайн ўлими билан боғлиқ, рамазон ойининг ўн тўққизинчи куни халифа Алининг яралangan ва йигирма биринчи куни вафот этган куни, шаввол ойининг биринчи куни олтинчи имом Жаъфар ас-Содикнинг вафот этган куни, сафар ойининг йигирманчи куни, яъни Ҳусайннинг азобланиб ўлдирилган кейин қирқинчи кунини ҳам алоҳида ибодат билан ўтказадилар. Байрам ва мотам кунлари шиалар машҳур имомлар, хусусан халифа Али, Ҳусайн, имом Ризо, Мусо ал-Козим ва Муҳаммад ат-Тақий, Али ал-Жавод ва Ҳасан ал-Ҳодий ҳамда бошқа имомзодалар, сайдлар, баъзи суфийлар ва дарвишларнинг мозор ва қабрларини зиёрат этишади.

ХУЛОСА

Марказий Осиёда шиа жамоаларининг шаклланиши ва ўзига хос хусусиятлари масаласини ўрганиб чиқиб, қуйидаги яқуний хulosаларга келдик:

1. VII асрда охирларида вужудга келган шиалик йўналиши ҳар қандай ихтилоф ва ақидавий фарқлардан холи ҳолда фақат сиёсий ҳаракат сифатида намоён бўлди. Кейинроқ шиалар, Пайғамбар (с.а.в.)дан сўнг, халфа Али ҳокимиятга энг ҳақли инсон деган ишораларни Куръон оятлари ва ҳадисларнинг турли шарҳлари орқали келтиришди. Шунингдек, диний-сиёсий ҳаракат сифатида халифалар ҳокимиятига қарши кураш олиб борган заминдор гуруҳларнинг, ҳатто ҳалқ қўзғалонларининг мафкураси сифатида ҳам майдонга чиқди. Шиалик аслида заминдор гуруҳлар ўртасидаги ҳокимият учун кураш оқибатида вужудга келган бўлса-да, бу ихтилофлар кўпинча диний таълимотдаги тафовут шаклида намоён бўлди.

2. Шиалик йўналиши доирасида вужудга келган оқимлар ўзларининг диний қарашларини ривожлантирган ҳолда Осиё ва Африканинг турли давлатларида ўз сафдошларига эга бўлдилар. Аммо вужудга келган оқимлар ва фирмаларнинг кўпчилигининг таълимотида ислом ақидаларидан четлашиш ва турли диний тасаввурларнинг сарқитлари бўлганлиги боис, бу оқим ва фирмалар бутун ислом оламида кенг қулоч ёя олмади. Аксинча уларнинг тарафдорлари сунний мусулмонлар томонидан қаршиликка учраб, таъқиб остига олинди.

3. Шиалик йўналиши оқим ва фирмалари халифа Али авлодларидан ўзларига имом тайинлаб, халифаликнинг турли нуқталарида ўз имоматларини (давлатларини) тузиш мақсадида урушлар олиб бордилар ва қўзғолонлар кўтардилар. Улар айрим ерларда ўз мақсадларига эришиб, бунинг натижаси ўлароқ Африканинг шимолида, Эронда, Яманда ўз давлатларини туза олдилар. Ҳозирги Марказий Осиё ҳудуди ҳам кескин ва муросасиз шиа оқимлари ва фирмалари тарафдорлари ўз таълимотларини ёйиш жойларидан бири бўлган эди.

4. XV аср охири – XVI аср бошларида Марказий Осиёда Темурийлар давлатининг тугатилиши ва Мовароуннахр ҳамда Эронда янги сулола вакилларининг давлат тепасига келиши ушбу ҳудуд геосиёсий аҳволини ўзгартириб юборди. Эронда Сафавийлар сулоласи томонидан шиалик йўналишидаги имомийлик оқимининг давлат дини деб эълон қилиниши, бунга қўшимча суннийлар учун хақоратли ҳисобланган ислом тарихидаги илк уч халифани лаънатланиши, суннийларни қатл этилиши ва таъқиб остига олиниши Эроннинг ўша пайтларда сунний қўшни давлатлари билан муносабатларининг кескинлашувига ва ўзаро урушларга олиб келди. Ушбу урушларда сунний ва шиа ўртасидаги диний адovat ёрдамчи ғоя сифатида аҳамият касб этишига қарамай, урушларни ғамгин тусга бўяди. Эронда шиаликнинг ғалаба қозониши эмас, балки суннийларга бўлган мутаассиб муросасизлик XVI аср бошларига келиб шиаларга бўлган нафратнинг ошишига олиб келди.

5. XVI аср бошларидан Марказий Осиё сунний ва Эрон шиа давлатлари ўртасидаги урушлар оқибатида Мовароуннахрга бостириб келиб жойлашган, маҳаллий ҳукмдорлар бунга жавобан ўз қўшинларини руҳлантириш, ўз юришларини қонунийлаштириш мақсадида диний пешволовардан шиаларга қарши фатволарни олиб, Эрон босқинчиларига қарши юришларида қўлга тушган асиrlарни ўзларига тобе қилганлар ва қолганларини қулга айлантирганлар. Вақт ўтиши билан шиалик вакиллари Марказий Осиёнинг сиёсий, ижтимоий ва диний ҳаётида мухим аҳамият касб эта бошладилар. Улар келгинди бўлишларига қарамай, ўз кучлари, ҳаракатлари ва қобилиятлари ила маҳаллий суннийлар мухитида ўз ўринларини топишга ҳаракат қилдилар ва қайсиdir микдорда бунга эриша олдилар ҳамда, шу билан бирга, ўз диний эътиқодлари ва одатларини ёддан чиқармадилар.

6. XVI-XIX асрларда Марказий Осиё суннийларининг Эрон ва унга чегарадош бўлган ҳудудларда истиқомат қилувчи шиалар ўртасидаги қарама-қаршиликнинг кескинлашиши Марказий Осиё, хусусан Мовароуннахр сунний аҳолисига Макка ва Мадинадаги муқаддас жойларни зиёрат қилиш йўлини қийинлаштириди.

7. 1905 – 1911 йиллардаги Эрон инқилоби жараёнларидан четда қолган, шоҳ ҳукумати, ҳукумрон доира ва юқори табақа вакилларининг ўзбошимчалиги ва таъмагирлиги натижасида ночор аҳволга тушган айрим эронликлар ўз ватанларини ташлаб Эрон билан чегарадош мамлакатларга

озгина бўлса ҳам енгилроқ ҳаёт кечириш учун йўл олишган. Мана шундай худудлардан бири Мовароуннахр замини бўлган.

8. XIX аср охири ва XX аср бошларида Эрондан келганларнинг барчасини “форс”, “форслик” ёки “форс фуқароси” деб аташган. Лекин, албатта, кўпмиллатли Эрондан фақатгина форслар фаровон турмуш излаб келишмаган. Эронлик мусоғирлар орасида озарбайжон, курд, гilonлик ва бошқа миллат ва элат вакиллари ҳам бўлган. Уларнинг кўпчилиги эса диний мансубликка кўра, мусулмон шиалар бўлган. Айни вақтда Марказий Осиёда ўтроқлашиб кетган эронлик ва бошқа мамлакатлардан келган шиалар орасида “бобийлар” (“баҳоийлар”) ҳам бўлган.

9. Ўзбекистон худудида истиқомат қилувчи эронилар бу ердаги халқларнинг бири сифатида сақланиб, маҳаллий халқлар билан анча яқинлашиб кетиши билан бир қаторда, ўзларининг диний ва этник идентификациясини сақлаб қолишга муваффақ бўлдилар. Бундай ҳолат Марказий Осиёдаги мамлакатлардан кўпроқ Ўзбекистонда учрайди. Шу билан бир қаторда, мавжуд шароитлар туфайли эрониларни Ўзбекистон маданияти ва фанига қўшган ҳиссаси шубҳасиздир.

10. Марказий Осиёда эрони-шиалардан ташқари шиаликнинг исмоилийлик оқими вакиллари ҳам, асосан катта жамоа бўлиб Тоҷикистоннинг Тоғли-Бадаҳшон муҳтор вилояти ва Афғонистоннинг Бадаҳшон вилоятида, истиқомат қиласидилар. Улар атрофларидағи суннийлик диний муҳитига қарамай, ўзлари истиқомат қилаётган давлатнинг сиёсий, иқтисодий, маънавий ва маданий ишларида фаол қатнашиб келишган ва келишмоқда. Лекин, шунга қарамай, айрим жойларда улар ўз эътиқоди ва урф одатларини бажаришда суннийлар томондан тўқиёнликларга учрамоқдалар.

11. Шиалиқда муқаддас жойлар халифа Али, унга тегишли бўлган буюмлар ва унинг авлодлари номи билан боғлиқ. Шиаларнинг фикрича, халифа Али диний ва дунёвий ҳаётнинг гуноҳсиз шахси, барча яхши фазилатлар соҳиби, зоҳирий ва ботиний илмларни билувчи ва тафсирловчисидир. Халифа Али шахсининг шиалар ўртасида бундай илоҳийлаштирилиши туфайли турли ривоятларнинг келиб чиқишига ва ҳозирги Ўзбекистон, Тоҷикистон, Озарбайжон, Туркманистон ва Афғонистон ҳудудларида ҳам халифа Али номи билан боғлиқ муқаддас жойлар вужудга келган.

12. Шиалар Макка ва Мадина шаҳарларига ҳаж зиёрати вақтида амал қилинадиган тартиб-қолидалар, удум ва маросимларни бажарадилар ва худди шундай тартиб-қоидалар асосида ўзларининг муқаддас шаҳарларини ҳам зиёрат этишади. Шиалар мотам қунларига алоҳида аҳамият бериб, бу қунлари муқаддас шаҳарларга кўпроқ зиёрат қилишади.

13. Шиаларнинг энг асосий мотам қунларидан бири ашуро бўлиб, у муҳаррам ойининг дастлабки ўн кунлигига ўтказилади ва бу маросим имом Ҳусайн ўлими билан боғлиқдир. Мазкур мотам қунида шиалар қатор

маросимларни амалга оширадилар ва театрлашган саҳна кўринишлари билан бу маросимни тантанали ўтказадилар. Бу кун шиалар аза тутишади, ўз жонларига озор беришади ва бу билан ўз жаноблари Ҳусайннинг номини улуғлашади.

Ҳозирги пайтга келиб, турли хил шиалик оқим ва фирмалари тарафдорлари Туркия, Ливан, Ироқ, БАА, Яман, Афғонистон, Ҳиндистон, Покистон, Озарбайджон, Тоҷикистон ва Ўзбекистонда истиқомат қиласидилар. Марказий Осиё, хусусан ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига форс халқига мансуб аҳолининг кириб келиши эрамиздан аввалги даврлардан то XX асрнинг ўрталаригача давом этган. Уларнинг Марказий Осиёга кириб келиши турли тарихий жараёнлар: оммавий кўчишлар, зўрлик билан келтирилишлари, пул топиш илинжида келиб муқим ўрнашишлари билан боғлиқ бўлган. Ижтимоий жиҳатдан маҳаллий халқ билан бирлашиб кетишганлигига қарамай, этник жиҳатдан ўзларини англаши қайсиdir маънода сақланиб қолган. Ўзбекистонда истиқомат қилаётган шиа-мусулмонлари бу ерда кўпчиликни ташкил этувчи суннийлар билан ёнма-ён ҳаёт кечириб, ўз эътиқод ва урф одатларини сақлаб келмоқдалар. Эрон шиаларига қараганда Ўзбекистон шиаларининг баъзи урф-одат ва маросимларининг мазмунига ўзгартиришлар киритилиши ва маҳаллий халқ маросимлари билан қўшилиб кетилишига қарамай, шиалар ўз ибодатларининг асосини сақлаб қолишган ва ҳозирги кунда уни мустаҳкамлаш йўлида интилишмоқда.

Тадқиқот жараёнида олинган натижа ва хulosалардан келиб чиқиб қуйидаги таклиф ва тавсиялар илгари сурилди:

- Марказий Осиё шиа жамоалари тарихи ва ўзига хос хусусиятларини комплекс тарзда ўрганиш ислом тарихи сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий жараёнлар билан боғлиқ ҳолда қийин кечганлигини кўрсатди. Лекин ҳанузгача шиа ва суннийлар ўртасидаги глобал диний қарама-қаршилик, айниқса Яқин Шарқда, тўқнашувлар сабаби бўлиб келмоқда. Бу каби жараёнларнинг кенг қамровли тадқиқ этилиши замонавий ислом оламида сиёсий вазият таҳлили учун ва Ўзбекистон Республикасининг ташқи сиёсатини белгилаш ҳамда шиа ва суннийлар ўртасидаги тўқнашув ва қарама-қаршиликка бевосита боғланиб қолган мамлакатлар (масалан, Эрон Ислом Республикаси ва Саудия Арабистони Қироллиги) билан ўзаро муносабатлар ўрнатишида жуда муҳим. Бундай жараёнлар тарихини ўрганишда давом этмасдан уларни назорат ва таҳмин қилиш қийин масала. Зоро, тарихда юз берган бу жараёнларнинг сабаб ва оқибатларини инобатга олиш Ўзбекистон Республикасининг ҳар томонлама олиб бораётган сиёсатини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади.

- Бундан ташқари, кўплаб Араб мамлакатларида шиа жамоаларининг мавжудлиги ушбу мамлакатларнинг ички ва ташқи сиёсатига таъсир кўрсатади ва бу ҳолат, ўз навбатида, Ўзбекистонни дипломатик, иқтисодий ва маданий муносабатларда Араб мамлакатларининг ушбу хусусиятларни инобатга олишга мажбур қиласиди. Зоро, сўнгги пайтларда ушбу хусусиятлар (яъни шиа ва суннийлар манфаатлари) ўз тарихида илк бор Ливан шиа

жамоалари учун кредит линияларини очган Ислом тараққиёт банки сиёсатида намоён бўлишни кўрсатди.

• Марказий Осиё шиа жамоаларининг тўла қонли ўрганилмаган тарихи оғир йўлни босиб ўтаяпти. Чунончи ҳозирги кунда бу жамоалар (биринчи галда шиаликдаги низорий исмоилийлари раҳнамоси Оға Хон IV сиёсатининг ажралмас қисмига айланган Бадахшон исмоилийлари) омили Марказий Осиё мамлакатларининг нафақат ички, балки ташқи сиёсатида муҳим аҳамият касб этмоқда. Бу эса, Тожикистон Республикаси хукуматини зийракликка чорламоқда. Бундан келиб чиқиб, ушбу омил мамлакатдаги бирон-бир диний жамоалардан манфаатдор томонлар ва халқаро ташкилотлар томонидан фойдаланиш эҳтимоли тадқиқ этилиши лозим. Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикасининг конфесиялараро ва миллатлараро яхши вазиятни ва тотув ҳаётни сақлаш бўйича олиб бораётган сиёсати шиа жамоаларидан сиёсий омил сифатида бевосита фойдаланишни йўққа чиқармоқда. Бу хукумат танлаган диний сиёсат тўғрилигини кўрсатмоқда. Яъни турли диний жамоалар урф-одат ва маданиятининг ўзига хос хусусиятларини сақлаб қолиш учун имкониятлар яратилинганд. Халқаро тажрибадан қўриниб турибдики, бундай қулай шароитлар диний жамоалар сиёсийлашувининг олдини олиб келмоқда.

• Диссертацияда фақатгина Марказий Осиё ҳудудида истиқомат қилган ва қилаётган шиа жамоалари тарихи ва маданияти келтирилган, аммо бу ишларни давом эттириш лозим. Қиёсий тарзда бошқа минтақалар, масалан, Араб дунёсидаги шиа жамоалари тарихи ва маданиятини тадқиқ этиш ишларини кучайтириш керак.

**SCIENTIFIC COUNCIL UNDER NUMBER
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 FOR AWARDING ACADEMIC
DEGREES UNDER INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF
UZBEKISTAN**

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

TOKHTIEV SHUKHRAT RUSTAMOVICH

**FORMATION OF SHIITE COMMUNITIES IN CENTRAL ASIA AND
THEIR FEATURES**

24.00.01. – Islamic history and source studies

**ABSTRACT OF DISSERTATION OF THE DOCTOR OF PHILOSOPHE (PhD) ON
HISTORICAL SCIENCES**

TASHKENT – 2021

The topic of the dissertation of the Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Science is registered in the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under number B2018.1.PhD/Tar263.

The dissertation has been carried out at the International Islamic Academy of Uzbekistan.

The dissertation abstract is posted in three languages (Uzbek, English, Russian) is available at the Scientific Council Web site (www.iiau.uz) and “ZiyoNet” information portal (www.ziyonet.uz).

Scientific adviser:

Babadjanov Bakhtiyor Miraimovich
Doctor of Historical Sciences

Official opponents:

Munavvarov Zahidullo Inomxodjaevich
Doctor of Political Sciences, Professor

Iskhakov Mirsodik Mirsultanovich
Doctor of Historical Sciences, Professor

Leading organization:

**Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Named after Abu Rayhan Beruni
Institute of Oriental Studies**

The defense of the dissertation will be held on _____ “ ” of 2021 at _____ online/offline meeting of the Academic Council under the number DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 for awarding academic degrees under International Islamic Academy of Uzbekistan (Address: 100011, Tashkent, Kadiri street, 11. Telephone: (99871)244-00-56); fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz)

The dissertation can be found at the information Resource Center of the International Islamic Academy of Uzbekistan. (Registered number 69) (Address: 100011, Tashkent, A.Kadiri street, 11. Telephone: (99871) 244-00-56; fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz)

The dissertation abstract is disseminated on _____ “ ” of 2021.
(Protocol registered number 1 on March “15” of 2021)

Sh.A. Yovkochev
Chairman of Scientific Council for awarding academic degrees, Doctor of Political Sciences, Professor

N.A.Mukhamedov
Chairman of Scientific Council for awarding academic degrees, doctor of Historical Sciences (DSc)

Z.M.Islamov
Chairman of Scientific Seminar under the Scientific Council for awarding academic degrees doctor of Philological Sciences, Professor

INTRODUCTION (Doctor of Philosophy (PhD) dissertation annotation)

The actuality of the dissertation subject: Among the events taking place in the world there are problems that need to be addressed, such as nationalism, religious extremism and terrorism, ethnic conflicts. In order to find solutions to these problems, it is essential to establish interethnic dialogue between the various directions and sects that have emerged within the framework of Islam. The origins, formation, characteristics of Shi'ism, which is considered as one of the trends in Islam, and the long-standing way of life with the local Sunni population in Shia areas is now important for resolving disputes between Sunni and Shia communities.

Special attention has been paid to the special study of the history of Shia communities by a number of scientific research institutions around the world. Consequently, Shiite communities living in the Arabian Peninsula, the Near and Middle East have had a special place in the political, socio-cultural life of their region for centuries, and their lifestyles, activities, and especially friendly relations with Sunnis have been studied. However, the history and current significance of the relationship between Sunnis and Shiites in Central Asia have not been specifically studied, which requires a separate scientific study based on an objective approach.

In recent years, Uzbekistan has paid special attention to the importance of religion, its values of personal, family and social ethics (moral norms), and created all conditions for the official activities of various religious denominations. The potential of religion is widely used in the formation of relations based on peace, solidarity and mutual trust between nations and different religions. It is a requirement of the time that the policy of multi-ethnicity and confessionalism pursued in our country has a scientific basis. Further development of mutual friendship and solidarity in our society is a key issue to ensure equal rights for all citizens, regardless of nationality, religion and creed. Therefore, it is important to study the history and culture of Shia communities living in Central Asia.

This dissertation research will serve to a certain extent in the implementation of the assigned tasks in the fifth paragraph of the Presidential Decree of the Republic of Uzbekistan dated February 7, 2017 No PF-4947 "On the Strategy for further development of the Republic of Uzbekistan" mentions the issues of security, interethnic harmony and religious tolerance, No. PF-5046 of May 19, 2017 "On measures to further improve interethnic relations and friendly relations with foreign countries", Decree No. PF-5046 of April 16, 2018 "On measures to radically improve the activities of the religious and educational sphere" and in the resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated June 23, 2017 No PP-3080 "On the establishment of the Center of Islamic Culture of Uzbekistan".

The Relevance of the research to the priorities of the development of science and technology of the Republic of Uzbekistan: The dissertation is

carried out in accordance with the priority direction of the development of science and technology of the republic I. "Formation of a system of innovative ideas and ways to implement them in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and democratic state".

Level of study of the problem: Historical data on Shia communities in Central Asia were obtained and can be found in the researches of Russian and European oriental scholars and Islamic academics such as V.V. Bartold, I.P. Petrushevsky, E.A. Doroshenko, F.D. Lyushchkevich, S.M. Prozorov, V. Madelung, and R. Fray¹. Scholars and travelers of the East, such as Hasan an-Naubakhti and Ibn Battuta² wrote information about Shi'ism, including the streams and sects that emerged during its evolution.

The dissertation also includes information about the historical conflicts between Shias and Sunnis in the Muslim world that has been obtained from the works of Ali bin Muhammad al-Herawi (Bannoi) (فتوحات خانی "Conquests of the Khan (the victories)" that is kept in the Manuscripts Fund of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan., "شیبانی نامه" (Shayboninoma)", "تاج التواریخ" (The crown of Histories)" by Muhammad Sharif bin Muhammad Naqi, (Oguz (and) Alonqavo and Shayboninoma)" by Allah Murad Annaboy ugli, "روضۃ الصفویہ" (Safavids' Garden)" by Mirzobek bin Hasan al-Husayni al-Jonabadi, Amir Abdullah's "اسکندرنامہ" (Isandarnoma)", "تاریخ ابو الفیض خان" (History of Abulfayzkhan)" by Abdurrahman (Tole), "تاریخ عالم آرای عباسی" (A world woven into the history of Abbas(King))" by Iskandar Munshi, "تخفة الخانی" (Khan's gift)" of Muhammad Vafoi Karminagi, "فتوات امیر معصوم و امیر حیدر" (Victories of Amir Masum and Amir Haydar)" by Muhammad Sodiq "munshi", "سفرات نامه خوارزم" (Khorezm travelogue)" by Mirza Reza Qulikhan bin Muhammad Hadi Tabaristani, "منتخب التواریخ" (Excerpts from History)" of Haji Muhammad Hakimkhan, "میuar التدین" (Norms of religiosity)" by Mir Ahmad ibn Mir Nasir al-Yusuf al-Siddiqi (Ahmad Donish, Kalla-Bighead), "داستان جنگ ایرانیان با اهل علوم بخارای شریف یا مثنوی جنگنامه" (History of Bukhara revolution)" by Sadriddin Ayni, from manuscript sources entitled "بخارا ابلابی نینگ تاریخی" (Epic about the clash of Iranians with the scholars of Bukhara or شیعه و سنی (Masnavi of Shia and Sunni war) and "عهدنامه مصالحة دولت بخارا و روسیه" (Peace

¹ Bartold V.V. Compositions. General works on the history of Central Asia. Works on the history of the Caucasus and Eastern Europe. - M .: Ed. oriental literature, 1963. T. II. part 1. - 1020 p.; Bartold V.V. Compositions. Works on selected problems of the history of Central Asia. - M .: Nauka, 1964.T. II. Part 2. - 658 p .; Bartold V.V. Compositions. Works on the history of Islam and the Arab Caliphate. - M .: Nauka, 1966.T. VI. - 784 p .; Petrushevsky I.P. Islam in Iran in the 7th-15th centuries. Lecture course. - L.: Ed. Leningrad University, 1966. - 400 p .; Doroshenko E.A. Shia Clergy in Modern Iran. Second edition, revised and enlarged. - M .: Nauka, 1985. -- 230 p .; Lyuschkevich FD Ethnographic group of irony // Occupations and life of the peoples of Central Asia. - L .: St. Petersburg State University, 1971. - 40 p .; Prozorov S.M. Arabic historical literature in Iraq, Iran and Central Asia in the 7th-mid-10th centuries. Shia historiography. - M .: Nauka, 1980 .-- 247 p .; Madelung W. The Tragedy in Karbala as a Symbol of Schism of Muslim World. – Oxford: Oxford University Press, 1967. – 363 p.; Frye Richard N. Islamic Iran and Central Asia (7th-12th centuries). – London, Variorum reprints, 1979, XIV. – 376 p.

² al-Hasan ibn Musa an-Naubaxti. Shia sects. Translation from Arabic, research and commentary by S.M. Prozorova. - M .: Nauka, 1973. - 255 p .; سفرنامه ابن بطوطه (Travelogue of Ibn Battuta). In Persian. Translator: Dr. Muhammad Ali Mujad. - Tehran, 1348 / 1969-1970. Volume 1 - 174 p.

agreement between Bukhara state and Russia)" by Mulla Mahmud Hodja Baljuani Khuttalani, as well as Iranian historians' works such as; "از آغاز تا تاریخ تشیع در ایران" (Shia history in Iran: from its emergence to the rise of the Safavids state) "عقائد الشیعه فی ضوء الكتاب و السنّة و صحيح التاریخ" (Shia creed in the Qur'an, Sunnah and true history)" and "اقوام مسلمان اتحاد شوروی جایگاه ایران در آسیای مرکزی" (Muslim communities of the Soviet Union)" by Helmi Mustafa, "جایگاه ایران در آسیای مرکزی" (Iranian Places in Central Asia)" by Mahdiy Sanoyi "Nehovandiy".

In the articles called "Iranians in Samarkand" and "Samarkand's Iranians"³ of Alieva Fotima Sattorovna, who is an Associate Professor (Ph.D.) of Samarkand State University's department of Uzbekistan's History, and originally from Iran, we can find a brief description of the Shia communities living in Samarkand and Bukhara.

In addition, information on the socio-spiritual life of Shia communities is currently stored in the funds of the National State Archive of the Republic of Uzbekistan I-1 "Secretariat of the Governor General of Turkestan", I-2 "Diplomatic Representative of the Governor General of Turkestan" and I-36 "Tashkent Mayor's Office".

Although the cited source, literature, and documents cover specific aspects of Shia trends, history, and culture of Shia communities, so far no comprehensive study has been conducted on the formation and characteristics of Shia communities in Central Asia.

Relation of the topic of the dissertation to the plans of research work of the higher education institution where the dissertation was completed: The dissertation was completed within the framework of the research project A-1-051 – "Formation of a healthy faith in the younger generation on the basis of systematic analysis of the problems of Islamic studies, primary sources and religious and enlightenment heritage of our ancestors".

The objective of the research is to reveal the specific features of the history, religious beliefs and customs of Shia communities in Central Asia.

The research tasks are as following:

- to determine the origin and characteristics of the Shiite trend in the context of Islam;

- substantiation of the reasons for the emergence of different currents and sects as a result of different interpretations of religious views in the Shiite direction;

- an assessment of the influx of representatives of Shiite streams and sects into the Khorasan and Transoxiana regions by the Middle Ages and how their ideas affected local peoples;

- identify the religious and political aspects of the conflict between the Sunni and Shia communities of Khorasan and Transoxiana;

---

³ Alieva F. Iranians of Samarkand // Uzbekistan humanitarian journal "Public opinion. Human Rights "No. 1 (13), - T .: 2001. - S. 123-125; Alieva F. Samarkand Iranians. centr-asia.narod.ru/iran 20.06.2006 - 09:46 AM.

- to show the role of the Shiite population in the socio-political life of the existing khanates in the Transoxiana region;
- to study the customs and sanctuaries of the existing Shiite communities in Central Asia and to substantiate the reasons for their origin;
- coverage of the history of the “kadamjo” (holy places and springs associated with the names of Hazrat Ali, Hasan and Husayn), famous among the Sunni population of Central Asia and prominent figures in the Shiite world;
- to demonstrate the socio-spiritual status of Shiite communities in ensuring religious tolerance and interethnic harmony in Uzbekistan, as well as provide recommendations and conclusions.

The object of the research is selected as Shia communities living in Central Asia.

The subject of the research is the formation of the Shiites as a community in Central Asia and the peculiarities that have survived to the present day.

Research methods: The dissertation uses dialectical, analytical and synthesis of scientific knowledge, logic and sources, field research and comparative analysis of literature.

The scientific novelty of the research is as follows:

It has been found that a large proportion of Shiite communities in Central Asia are followers of the moderate Shiite sect, based on their special practices of placing ceramic bricks as a sign of purity in worship instead of tying hands in qiyam;

The formation of Shiite communities in the region is in three stages: first, as a result of the military actions of the Safavid and Afshar rulers of Iran in Central Asia in the XVI-XVIII centuries, some parts of the army remained stable in Bukhara; the second was the forced relocation of the captured Shiites to Mavarounnahr in the 18th and 19th centuries as a result of the Mangit rulers' marches against the Persians; third, it was proved that due to the revolution in Iran in the early twentieth century, Iranians migrated to Central Asia for a prosperous life;

In addition to the positive attitude of the Sunni peoples of Central Asia towards the Shiite faith and their acceptance as religious, it has been proven that in some cases of Shia-Sunni conflict, fatwas have even been adopted accusing this unconventional doctrine of atheism;

It has been revealed that Shia communities in Central Asia established temples called al-Husayniyat (الحسينية) in various parts of the region during the Soviet era to secretly perform their prayers and rituals, and they still serve to preserve Shiite traditions.

The practical results of the research are as follows:

Theoretical and methodological study of the causes outline historical and modern stages of the origin of the Shia trend in the context of Islam, in turn, demonstrates the diversity of the Islamic religion, both ideological and traditional, as well as the ways to prevent internal conflict between communities;

Proposals were made to identify the existing problems on the study basis of the history of streams and sects in Shia and to study them in the light of today's demand;

In the process of studying the life of Shia communities in our country, the effectiveness of the policy of the Government of Uzbekistan on religions, and this policy has undoubtedly proved to be an example for other countries;

The information was provided not only the history and culture of Shia communities living in Central Asia, but also practical recommendations for strengthening the study of the history and culture of Shia communities in other regions, such as the Arab world.

Reliability of research results: The fact that the dissertation includes manuscript sources stored in the main fund of the Manuscripts Department of the Institute of Oriental Studies named after Abu Raykhon Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, the documents in the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan are based on oral history obtained during the expedition shows the reliability of the research results.

Scientific and practical significance of research results. The scientific significance of the research is explained by the fact that the comments, theoretical conclusions and suggestions expressed in the dissertation provide a deeper understanding of the essence of interethnic and interreligious harmony of the people of Uzbekistan and serve as a source for further research.

The practical significance of the research is the basis for stabilizing the internal policy of countries with different ethnic groups and religious communities, and explained by the possibility of its use in basic and special courses such as "Religious Studies", "Islamic Studies", "Islam and modernity", "Islamic history", "Ethnography", "Cultural Studies", "History of Uzbekistan", "Source Studies" and "Historiography" in higher education.

Implementation of research results: Based on the scientific results of the research on the analysis of the formation and peculiarities of Shiite communities in Central Asia:

Most of the Shiite communities in Central Asia, due to their special practices such as placing ceramic bricks as a sign of purity in the place of worship in prayer, and not tying hands in qiyam, were used in the preparation of the first volume of the "Dictionary of Islamic Studies" that was published in the framework of the scientific project A-1-051 – "Formation of a healthy faith in the younger generation on the basis of a systematic analysis of the problems of Islamic studies as a primary source and the religious and enlightenment heritage of our ancestors". (Reference of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 6091 of December 2, 2020). As a result, Shiism is not a sect in Islam, but a stream, in which there are different streams, and sects, and the Central Asian Shiites belong to the Imamate and Ismaili sects;

The formation of Shiite communities in the region is in three stages: first, as a result of the military actions of the Safavid and Afshar rulers of Iran in Central Asia in the 19th-18th centuries, some parts of the army remained stable in Bukhara; the second, the forced relocation of the captured Shiites to Mavarounnahr as a result of the Mangit rulers' marches against the Persians in the eighteenth and nineteenth centuries; thirdly, the scientific recommendations on the migration of Iranians to Central Asia for a prosperous life due to the Iranian revolution in the early twentieth century were used in the development of the scientific-historical concept of the Center for Islamic Civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers (Reference No. 378/20 of December 9, 2020 of the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan). As a result, the conclusions, suggestions and recommendations presented in the dissertation identified areas of research on the history of Shiite communities in Uzbekistan in the activities of the Center;

In addition, information about the positive attitude of the Sunni peoples of Central Asia towards the Shiite faith and their acceptance as religious, in some cases related to the Shia-Sunni conflict, and fatwas were even adopted accusing this non-traditional doctrine of atheism is included in the author's manual called "History of Islam (Muslim countries of the Middle East, Central Asia and Central Asia)" for "Islamic Studies" Russian group students of International Islamic Academy of Uzbekistan. (Order of the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan No. 676 of December 28, 2020). The results were used to provide students with information about the relationship between Shiites and Sunnis in the medieval Islamic world;

According to the Imam Bukhari International Research Center, the Central Asian Shiite communities established al-Husayniyat (الحسينية) temples in various parts of the region during the Soviet era to secretly perform their prayers and rituals in order to preserve their faith, and they still serve to preserve Shiite traditions. It was used in the preparation of the "Islam" part of the book-album "Uzbekistan - a tolerant country" (Act No. 02/347 of November 26, 2020 of the Imam Bukhari International Research Center under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan). As a result, the basis for ensuring inter-religious and inter-ethnic peace in society was the coverage of the activities of Shiite communities in Uzbekistan.

The approbation of the research results: The results of the study were discussed at a total of 13, including 11 national and 2 international scientific conferences, and published in 1 collection and 1 encyclopedic dictionary.

Publication of the research results: 25 scientific works on the subject of research, including 9 articles in scientific publications recommended for publication of the main scientific results of dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, including 5 in national and 4 foreign journals.

The structure and scope of the dissertation: The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion and a list of sources and references, as well as appendices.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The introduction part is based on the relevance and necessity of the dissertation topic. The purpose, tasks, object and subject of research, conformity to directions of development of science and technologies are specified. Moreover, it provides information on the scientific novelty, structure, practical results of the research, the reliability of the results, their theoretical and practical significance, implementation and publication.

The first chapter of the dissertation that is entitled "**Shia orientation in the early period of Islamic history and the role of Shias in the Muslim world**" illustrates the emergence and peculiarities of the Shia trend in the history of Islam as a religious-political movement, the trends, currents and sects in the history of Shi'ism and their religious views, the attitude towards Shias in the Islamic world in the VIII-XV centuries, and the first spread of Shia sects and streams in Transoxiana.

The information presented in this chapter is taken from written sources and literature independently, although it is of a compilation nature. The purpose of the provided information is to show that the origins of trends, streams and sects in Islamic history stem from political differences between different groups, the struggle for power, and debates over religious heritage. This historical information is usually forgotten over time and is replaced by various myths and legends. This can be seen in the conversations between the Shia communities of Uzbekistan. As a result, "oral history" became symbolic in the understanding of the identity of the Shia communities of Transoxiana.

It is known that Islam appeared in the Arabian Peninsula in the VII century, and the process of its formation and development took place in the first century, when there was a loss of unity among its supporters. At the heart of this process is the struggle for power by various rival political groups.

In the time of the fourth of the four great caliphs Ali (656-661), who was son-in-law of the Prophet Muhammad (p.b.u.h.), there was a struggle between the Umayyads (661-750)⁴ who did not recognize the authority of the Caliph and those who considered that the one who belonged to the descendants of the Prophet Muhammad (p.b.u.h.) had the right to come to power.

The Umayyads (661-750), who were supporters of the Caliphs⁵ (i.e. those who believe that the caliphs do not have to belong to the Muhammad's dynasty), claimed the orthodox path (following traditional religious teachings) in Islam and

---

⁴ The Umayyads are one of the families of the Quraysh tribe. The Prophet Muhammad (p.b.u.h.) was from the Hashemite family. See al-Hasan ibn Musa an-Naubakhti. *Shia sects*. Translation from Arabic, research and commentary by S.M. Prozorov. - M.: Nauka, 1973. -- P. 127.

⁵ The first three caliphs, Abu Bakr, Umar and Usman, were not related to the Prophet Muhammad (p.b.u.h.). See: al-Naubakhti. *Shia sects ...* - p. 128.

formed the Sunnis, while the supporters of the rule of Caliph Ali and his descendants were Shias.

When Sunni sects emerged, their followers called themselves “Ahl as-Sunnah wa-l-Jamaa” and believed that only they would follow the traditions of the Prophet Muhammad (p.b.u.h.) that were being violated by the Shias. It is known that the correctness of the teachings of Islam, which was formed in the time of the Prophet Muhammad (p.b.u.h.), recognizes the Sunnah as the second source of Islamic theology and Sharia after the Qur'an, and every Muslim who follows traditional Islamic rituals, household, social rules is a Sunni. Today, Sunnis make up the majority of Muslims around the world.

Shi'ism is the common name for the various sects and streams that today recognize the Caliph Ali and his descendants as the sole legitimate heirs of the Prophet Muhammad (p.b.u.h.).

The second chapter of his dissertation that is named **“Formation of Shia communities in Central Asia in the XVI-XX centuries”** deals with the relationship between the Sunni and Shia states of Central Asia in the 16th century, political, social, and ideological rivalries between Sunni and Shia communities in Central Asia in the early seventeenth and early twentieth centuries. Moreover, there is analytical data on the causes and consequences of Iranian emigration to Central Asia in the early twentieth century.

The main task of this chapter is to show that in the early periods of Islamic history, Shia communities were formed in different regions, interfering in complex political, economic and social processes. The relationship between Sunni and Shia communities has undoubtedly been of political and strategic importance. Because of this relationship, both sides were forced to look at each other as slaves, even leading them to disbelief. Besides that, current chapter states that Shia communities retained their identity and migrated voluntarily and forcibly to various regions of the Islamic world, particularly Central Asia, without being assimilated by the local population.

At the beginning of the 16th century, the political and social situation in Central Asia naturally led to the outbreak of war between Sheibani Khan and King Ismail. Of course, the idea on which both sides relied in this war was a religious belief. Herman Vamberi writes that the Turks say that "a person who draws a sword from its sheath does not need to look for a reason to use it." Sheibani Khan could have acted accordingly. However, as a preacher of his generation, he revived the battle against the heroic Sufi in the spirit of the holy religion and created even more excitement, and in 1508 wrote a letter to Safavi in this context: "Hey! Ruler of Iran! According to the seventy reports I have, you are following the path of misguidance and spreading the Shia sect under the influence of the devil. I rebuke you for abandoning this non-Sharia sect and returning to the community of Sunnah. Otherwise, the flames of a burning rebellion will burn you. You are on the wrong track. Give up this error and return to the path of truth in order to be saved

forever from the calamity of Satan. If these words of mine are not taken into consideration by you, I will enter Iraq with my countless armies, and with my sharp sword in my hand, I will destroy your Isfahan palace to the ground, even though its domed roofs are very high. My punishment will be unforgettable for the Iraqi people until the Day of Judgment." King Ismael leaves this letter unanswered. In a battle between the two, Ismail Safavid conspired to defeat Sheibani Khan in 1510⁶ and killed him, covering his skull with gold and using it as a bowl. In other narrations, it is said that he sent his head to Istanbul to his ally, Sultan Boyazid (Boyazid II, 1481-1512)⁷.

As soon as Nadir Afshar (1736-1747) becomes the king in Iran, he tries to end the Shia-Sunni conflict between Turkey and Iran. Initially, he renounced the imamate (isnaashariya), which was the state religion in Iran in the first place, and declared the Jafariyyah, a more moderate stream of Shi'ism, as the state religion⁸. Nadir's goal was to have the same rank as the Turkish sultan, to be the patron of the holy cities, and to have a special place among the Sunni sects around the Ka'bah for the Jafari. In 1743, King Nadir organized an open debate between Sunnis and Shias in Najaf (Iraq). The discussion was attended by Shia jurists from Najaf and Karbala, as well as scholars from Turkey, Afghanistan and Transoxiana. However, no matter how hard King Nadir tried, these debates did not help, and the Ottomans would not have recognized the stream of Jafari⁹.

Although the Shari'ah forbids a Muslim from using or selling a Muslim as a slave, such beliefs have not been followed. Those who sold people into slavery, knowing that their "prey" was Muslims, sold them infidels as, that was, Shia. At the same time, though buyers knew that the slave belongs to the Muslim, particularly Sunni sect, the word of the slave owner was considered as correct according to Sharia. No matter how hard a slave or maid tried to prove that he was a Muslim, his words were not taken into consideration.

In the 1860s, the Hungarian traveler Armenius (Herman) Vamberi was in Bukhara, and while visiting an Eshan's house, he saw several Muslim slaves and maids of Eshan. When he asked in astonishment, "*Isn't it a great sin for a Muslim to enslave a Muslim?*", Eshan answered "*He was a Shia when I bought him. If he has now become a Sunni, then he should admit that the land of Turkestan is saint*"¹⁰.

Additionally, among the slaves who were sold to the Transoxiana khanates and the cities of East Turkestan, there were representatives of the Ismaili, one of

⁶ تاریخ ایران(History of Iran). Compiled by Hasan Pirniyo and Abbas Iqbal Ashtiani. - Tehran, Ilhom, 1377 / 1998-1999. - p. 632-633.

⁷ Vamberi H. History of Bukhara or Movarounnahr. Prepared by Sirojiddin Ahmad. - T.: Ghafur Ghulam Publishing House of Literature and Art. 1990. - p. 88-90.

⁸ Bosworth K.E. Muslim dynasties. Handbook of chronology and genealogy. Translation from English and notes by P.A. Gryaznevich. - M.: Nauka, 1971. - p. 230-231.

⁹ Batafsil Karang: Schmidt A.E. From the history of Sunni-Shia relations // V.V. Barthold. Sat. articles. Editors: A.E. Schmidt and E.K. Betger. - T.: Society for the study of Tajikistan and Iranian peoples beyond its borders, 1927. - p. 69-107.

¹⁰ Fayziev T.A. Slave trade in Bukhara khanate ... - B. 7. See also Vamberi A. Essays od Central Asia ... - p. 205.

the sharpest Shia streams in the Pamir region of Badakhshan. Badakhshan, as it is now, served as a haven for the representatives of sects and streams persecuted in the Arab Caliphate, such as Transoxiana, and others. In other words, in the Mountain (meaning the Pamir Mountains) all the helpless, those who lost everything in unequal struggle, those who were oppressed by bitter fate and oppressors, those who were persecuted for guilt or innocence, those who disobeyed and those who were dissatisfied with life found shelter there¹¹. According to the literature, narrations of the Pamir Ismailis, one of them (could be considered as the first) was Zayn al-'Abidin, the great grandson of the Prophet Muhammad (p.b.u.h.), the grandson of Caliph Ali and the son of Husayn, who was brutally murdered in 680, escaped and was secretly proclaimed imam by the Ismailis and for some time hid in a place called Tim on the right bank of the Panj River. However, based on the facts such as the date, which Ismailis movement originated in the middle of eighth century (approximately 762), and the death date of Zayn al-Abidi which was taken place in 713¹², the narration narrated by the Ismailis cannot be accounted to be realistic.

There are the Shughnan, Rushan and Badakhshan khanates in Pamir mountains, whose peoples are closely related to the Tajiks, belong to the Aryans (aristocracy), originated the race mixture of Germans, Slavs and Greeks who migrated east from the upper Mediterranean between 3rd and 2nd millennia BC. The spread of the Ismaili movement in Pamir is directly linked with the activities of the propagandist (document) of this movement, the famous philosopher, poet, politician and traveler Nasir Hisrav (1004-1080).

The peoples of the Pamirs were also not excluded from the slavery and slave trade that prevailed in Central Asia in the Middle Ages. The Emirs (mayors) who ruled the Khanates there divided families and gave boys and girls as gifts and trade goods to cities such as Kabul, Bukhara, Yorkent, and Turkestan. According to data, the Emir of the Badakhshan khanate at that time was one of the organizers of the slave trade in the Pamirs and sent his men to Chitrol and Vokhan districts to hunt people. He took a few of the hunted men and sold the rest to Kokand, Bukhara, and Yorkent¹³.

The abominations of slavery and slave labor, as well as the sale of slaves and the emancipation of slaves, which had been the norm in Central Asia for centuries, continued openly until the 1868 signing of the Bukhara-Russian Treaty. In accordance with the writings of T. Fayziyev, the treaty, signed under pressure of Tsarist Russia, banned the sale of slaves in the Bukhara Emirate from 1873, and ordered the release of slaves and maids held after 10 years of service¹⁴.

---

¹¹ Kharyukov L.N. Anglo-Russian Rivalry in Central Asia and Ismailism. - M.: Ed. Moscow University, 1995 .-- P. 89.

¹² The same, - p. 88.

¹³ The same, - p. 100-101

¹⁴ See more: Fayziev T.A. Documents on the use of slaves in the Bukhara feudal society (XIX century) ("Documents on the use of slaves in feudal Bukhara (XIX century)." In Uzbek. - T.: Fan, 1990. - p. 82-85.

The expedition called Akhal-Tekin, which was conducted by general Akobelev in 1880, led to cease the activities of the Alamon in the Turkmen deserts¹⁵.

During the reign of the Emir of Bukhara, Sayyid Muzaffar (1860-1885), as a result of the continuously involvement of people of Iranian descent to government affairs, the Ministries of Justice and Finance fell into the hands of Shiites¹⁶, yet Akhmad Donish describes this as Shiites transferred “dar-ul-islam” (the house of Islam)¹⁷ into “dal-ul-kuffar” (the house of sins). Furthermore, the signing of the June agreement in 1868 between the Emirate of Bukhara and the Russian government including aforementioned article on the “...liberation of slaves and maids who served their masters for 10 years” in the agreement caused protests of Sunnis, who owned large estates, and aimed to retain power entirely in their own hands.

The famine that prevailed in Iran in the early twentieth century led to protests among the people because of the selfish interests of the two great powers (Russia and Britain), the arbitrariness and greed of the royal government, the ruling elite and the upper classes. As a result, in 1905, those protests the Iranians turned into riots. They demanded the resignation of the king's cousin, Prime Minister Ayn ud-Doula, and reforms. Since the religious leaders were at the head of riot, some parts of the Iranian army openly declared their rejection of not obeying orders even if they were required to march against the rebels. Rather than being afraid of this, the king promised to conduct reforms. However, he did not hurry to keep his promise. Under such circumstances, part of the Iranian population began leaving their homeland and moving to neighboring countries.

Due to the difficult political, economic, social and cultural conditions that prevailed in Iran from 1905 to 1911, some people with the aim of searching jobs and making earnings, particularly people from the northeastern provinces of Iran came (moved) to neighboring countries and Central Asia.

The third chapter of the dissertation, "**From the life of Shia communities in Central Asia: ethnological, cultural and religious definitions**" describes the social and cultural life of Shia communities in Central Asia, particularly Uzbekistan in the early XX-XXI centuries. Moreover, the current situation of the Ismailis of Central Asia, the sacred places and customs of the Shia communities of Central Asia are studied.

In this chapter, there is information provided about Shia communities in Central Asia have historically been adapted to the Sunni environment of constant conflict, while Shiites have been the guardians of Central Asian Sunnis. Relying on the 12 Imams of the Prophet's (p.b.u.h.) descent they tried to shape their beliefs

---

¹⁵ See more: Kharyukov L.N. Anglo-Russian rivalry ... - pp. 42-46.

¹⁶ O. A. Sukhareva On the history of the cities of the Bukhara Khanate. - T .: Ed. Academy of Sciences of the UzSSR, 1958 .-- P. 85.

¹⁷ See Mir Ahmad ibn Mir Nasir al-Yusuf al-Siddiqi. My'ar əltdyn (The norm of religiosity). Manuscripts Fund of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. Manuscript. Inv. №553. - Bukhara, 1311/1894. - p. 5a-7b.

based on history, resulting in the creation of fake tombs in Central Asia associated with the names of Caliph Ali and his sons Hasan and Husan. Eventually, it is stated that these fake tombs were turned into shrines over time and became popular among both Shia and Sunnis.

In addition, the chapter analyzes the specifics of the followers of the Jafari sect, who do not oppose the teachings of Sunni, especially Hanafi's dogma. Because, most of the Shia communities in Central Asia relied on the Jafari sect, and it allowed them to live and adapt with the local Sunnis without difficulty. The chapter also traces the history of Shia communities in Central Asia during the colonial and Soviet era, when local Sunnis were hostile to Shias. For example, this animosity sometimes led to internal and global inter-faith conflicts (for example, as in Bukhara in 1910). Yet, these negative developments in history show once again that interfaith tensions have been used for political purposes. Central Asian Shia communities have a great deal of experience in this regard.

It is observed that the arrival of Shias into Central Asia from the 16th to the 20th centuries, was especially due to the wars and invasions between the Sunni rulers of Transoxiana and the religious and ideological rivalries between Iranian Shias, and the political, religious, economic, and social situation in Iran and neighboring countries. In Central Asia, especially in the territory of the present-day Republic of Uzbekistan (except for Iranian Jews), they began to call them by the ethnographic term *Irani* (Persian: *Iranian*), due to the fact that these Shia came mainly from Iran.

However, *Iranian* is a general ethnic term, which does not mean that all Shias belong to the same "subethnic" group¹⁸. Among the Shias who are considered as Iranians (depending on their city of origin), there are those who call themselves *Marvi/Mavri* (from Marv), *Sabzavori* (from Sabzavor), *Mashhadi* (from Mashhad), *Giloni* (from Gilon), *Mozandaroni* (from Mozandaran), *Nisai* (from Nisa)¹⁹.

Iranians are divided into Tajik and Turkish languages according to language signs. For example, O.A. Sukhareva, who studied the history of the Bukhara Khanate, writes that the city of Bukhara the Persians who spoke Tajik language differs from of Samarkand from the descendants of the Red-headed people of Samarkand, whose migration dates back to the reign of Amir Shah Murad (1785-1800) according to their language and anthropological type²⁰. As a result of a field survey conducted in Samarkand in January 2007, this was clarified in the

---

¹⁸ The term "Subetnik" ("Subetnos") is used here to refer to a group that is separated from a particular people or ethnos for geographical or political reasons. See: Dictionary of ethnonyms. - M.: Nauka, 1988. - p. 197-199.

¹⁹ Information of B.M. Bobojonov, who studied epigraphic inscriptions in the tombs of Samarkand Iranians. See more details: Babadžanov B.M. On the history of the naqšbandīya muğaddīya in Central Maāwarā'īnahr in the late 18th and early 19th centuries // Muslim culture in Russia and Central Asia from the 18th to the early 20th centuries. – Berlin, Klaus, Schwartz, Verlag. 1998. – P. 385-413; Lyuschkevich F. D. Ethnographic group of eroni // Occupations and life of the peoples of Central Asia. - L.: St. Petersburg State University, 1971. - p. 36-39.

²⁰ O. A. Sukhareva On the history of the cities of the Bukhara Khanate. - T.: Ed. Academy of Sciences of the UzSSR, 1958. -- P. 83.

conversations of the Iranian population living and working in and around the Punjab Mosque.

In relation to the ethnic (or “subethnic”) group considered to be *Iranians*, O.A. Sukhareva used the word *pers²¹*, *persian (Persian)* in her works on the history of the cities of the Bukhara Khanate and proposed to include the term *Persian* as the official name of this group. O.A. Sukhareva explains this idea by the fact that after the "Shia massacre" in 1910, when relations between Sunnis and Shias in Bukhara became tense, the Shias adopted the Persian name because the words "*Iranian*" and "*Marvi*" were used in an insulting and hostile spirit²².

Professor I.I. Zarubin commented that, regarding the division of Shias into *Persians* or *Iranians*, the district civil commissioner in the Pamirs used the word *Iranian* in reference to people who were deported from Marv. I.I. Zarubin writes that they, those deported from Merv (all Shias enslaved and sold in the slave markets of the Bukhara Khanate) call themselves *Iranians*, do not mix with the Tajiks, but despite their language and religion differences, their dress and lifestyle are similar to the Tajiks²³.

In addition to the *Iranians*, I.I. Zarubin speaks about the Persians living in the cities of the Trans-Caspian region. For example, in the 1926 census, I.I. Zarubin puts the number of *Iranians* in Samarkand region at 11,282 and the number of *Persians* at 654²⁴. That is, here referred Shia representatives are called by two – *Iranian* and *Persian* – ethnic names.

Information about this can be found in other literature as well. For example, in the book “Multinational Uzbekistan: historical and demographic aspect” in the census, which began in 1926, we can see that the ethnic composition of Uzbekistan was 9.2 thousand *Iranians* and 9.8 thousand *Persians*. Subsequent calculations, in 1939 and 1959, show that neither the *Iranians* nor the *Persians* are a separate ethnic group, and therefore it is difficult to know their number. However, among those registered in 1970 and in 1979 and 1989, only the name of the Persians occurs, and we see that their number has doubled compared to the previous registered periods. For example, in 1970, 15.5 thousand Persians were registered²⁵, meanwhile between 1979 and 1989, 20.0 thousand Persians were registered in Uzbekistan²⁶.

F.D. Lyushkevich, who conducted a study on the ethnic group of *Iranians* (as cited in the 1926 census), does not specify to whom he referred to the Persians cited by I.I. Zarubin²⁷. However, both I.I. Zarubin and those who registered in

²¹ See more: O. A. Sukhareva Quarter community of the post-feudal city of Bukhara. - T.: Science. 1976. -- 365 p.

²² In the same place. - p. 82-83.

²³ Zarubin I.I. List of nationalities of the Turkestan region. - L.: 1925. -- p. 8.

²⁴ Zarubin I.I. The population of the Samarkand region. - L.: 1926. -- p. 24.

²⁵ See also: اقوام مسلمان اتحاد شوروی (Muslim communities of the Soviet Union). Compiled by Shirin Akiner, translated by Muhammad Hussein Oriya. In Persian. - Tehran, Scientific and Cultural Publications Company, 1367/1988. - p. 448-452.

²⁶ Ata-Mirzaev O., Gentshke V., Murtazaeva R. Multinational Uzbekistan: a historical and demographic aspect. - T: Ed. Medical literature named after Abu Ali Ibn Sino, 1998. - p. 54-68, 144-151.

²⁷ Lyushkevich F.D. Ethnographic group of Iran // Occupations and life of the peoples of Central Asia. - L.: 1971. -

1926 used the word *персы* / Persians in the early twentieth century to refer to Iranians seeking asylum and lucrative employment in Central Asia, particularly in Uzbekistan²⁸. The word *Iranian* was widespread among the local Shias at that time. Although only the word *Persian* was used in the 1970, 1979, and 1989 censuses, many Shias who have lived in present-day Uzbekistan for centuries call themselves *Iranians*. Even we may find the word *Iranian* can be found next to the word "Nationality" in their passports. However, in the documents of the younger generation, we can see that according to their wishes, the word *Uzbek* is indicated in the "Nationality" aspect. This process is a natural phenomenon (ie, not organized on the "initiative" of government agencies). At the same time, *Iranians* do not evaluate their "ethnic conversion" negatively. Therefore, such a process of "ethnic assimilation" is natural. However, the Iranians have preserved their traditions and even restored all their customs during independence, and there is no evidence of interference or obstruction in this process by the relevant institutions of the state.

In the survey of Iranians in the "Panjob" and "Khoja Soat" neighborhoods in Samarkand that was conducted in 2007, Ishakov Yusuf (was born in 1953, nationality is Iranian), deputy imam of the Panjob mosque, and Gulyamov Ravshan (Ravshan strongman, born in 1960), chairman of the Iranian-Uzbek Friendship Society and Cultural Center, said that as well as Iranian Shias, Russian-speaking Azerbaijani Shias also lived in Samarkand. Moreover, they were called as *nupcuēn* (*Persian*), and that some of them had *Persian* in their passports instead of Azerbaijani. According to 1995 data, 93% of the population of Azerbaijan believe in Shi'ism²⁹. Currently, considering Central Asia there are about 60,000 Azerbaijanis in Uzbekistan, about 78,000 in Kazakhstan³⁰, and about 20,000 in Turkmenistan, Kyrgyzstan and Tajikistan³¹. Due to the regime of the Soviet Union and the Stalinist policy pursued, people of this Azerbaijani nationality moved to other socialist republics located in the Central Asian region as representatives of the nation, such as: *Russians*, *Armenians*, *Chechens*, etc. The politics and situation of the Soviet era was not left unnoticed by the worldview, beliefs and traditions of the Azerbaijanis who came to Central Asia. For example, in 2007-2011 Gadjiева Sakina Fikretovna, a bachelor's degree student in international relations at the Tashkent State Institute of Oriental Studies said that when her uncle died, her family, along with her neighbors, who were Armenians and Russians, performed Christian rites, and buried his body under the sounds of music. "Now we, the

---

p. 39.

²⁸ See more: Mahdi Sanoyi "Nehovandi". (Iranian places in Central Asia). - Tehran, International Faith Publishing House, 1376/1997, - p. 76; Alieva F. Samarkand Iranians. centr-asia.narod.ru/iran 20.06.2006 - 09:46 AM.

²⁹ Countries of the World: Encyclopedic Reference. - Smolensk, Rusich, 2002 .-- P. 13.

³⁰ See about Azerbaijanis representing Shias in the Republic of Kazakhstan: Islam in the territory of the former Russian Empire. Encyclopedic Dictionary. Edited by S.M. Prozorov. - M .: Publishing company "Eastern Literature" RAS, 2006. T. I. - P. 175.

³¹ See more: podrobno.uz/cat/calche/Azerbajdzancu in Uzbekistan; forum.turan.info/showthread; chrono-tm.org; inform.kz./rus/article/2207169; planeta-imen.narod.ru/imena/azerbaijan.

Azerbaijanis, understand that we are Muslims"- Sakina Gadjieva added. Obviously, the cultural and enlightenment centers established in the countries where Shias live are of great importance for the Shias of Azerbaijan to understand themselves as Muslims. Consequently, such centers are located in Turkmenbashi (formerly Krasnovodsk) in Turkmenistan, Almaty in Kazakhstan, Bishkek in Kyrgyzstan, Dushanbe in Tajikistan, Navoi, Samarkand, Tashkent, and Fergana Valley in Uzbekistan. The first cultural center of Azerbaijanis in Uzbekistan was opened in 1989 in "Gardashlyk" ("Brotherhood") in Tashkent and then another in Samarkand region³².

In Central Asia, especially in Uzbekistan, the majority of Iranians live in Samarkand. Samarkand became a major refuge for Iranians after the bloody clashes between Shias and Sunnis in Bukhara in 1910. Many Iranians at the time, according to the information given by the original Iranians, ran away from Bukhara and took refuge in colonized Samarkand. They were accustomed to the situation here and were able to survive with their hard work and ingenuity. As a result, the "Dargam" Canal in Samarkand was built by the Iranians. The people of Samarkand remembered this channel as "Iranian stream". Later, around this canal, the neighborhoods of Iranians such as Punjab (Five Streams, River), Khoja Soat, Lolazor, Topkhana, Mingtut, Bogishamol, Slave Garden (now Flower Garden), Bekmahallya were formed. From 1928 to 1930, in this place of Samarkand there was the district of "Eron bogishamoli" (Iranian garden)³³.

In 1920, the Soviet government established its rule in the Pamirs. In 1923, Gorno-Badakhshan that consisted of Roshan, Shugnan, Horon, Ishkashim and Vokhan districts of the Western Pamirs, joined the Turkestan ASSR. On January 2, 1925, the Gorno-Badakhshan Autonomous Region was declared as an Autonomous Region of the Republic of Tajikistan³⁴. According to the 2006 census, the population of the Gorno-Badakhshan Autonomous Region of the Republic of Tajikistan was 2,200, most of whom were members of the Ismaili sect of Shi'ism.

After the Soviet government established dominance in the Gorno-Badakhshan region, its lifestyle and culture of the local population did not go uninfluenced by the policy that was pursued there. In contrast, Britain and it's predominantly Nizari Ismailis were hostile to the 48th Imam of the Imamate in Bombay, India, Sir Sultan Muhammad Shah Aga Khan III (1877-1957), who associated the word *Bolshevik* with the word *Satan*. Because Aga Khan received zakat for imamate through local Eshans, and the British imperialists used them to spy for England. Some of the assistants sent for espionage passed messages and instructions from the imam in Bombay to the Gorno-Badakhshan Eshans through Afghanistan's Badakhshan province³⁵.

---

³² forum.turan.info/showthread.

³³ Alieva F. Samarkand Iranians ...

³⁴ Kharyukov L.N. Anglo-Russian rivalry ... - p. 127.

³⁵ See more: Xaryukov L.N. Anglo-Russian ... - p. 114-148.

Many Nizari (eastern) Ismailis considered Aga Khan III to be a “living God”. His collusion with the British imperialists brought great wealth and prestige to all who were Aga Khan’s generation. In 1906, Aga Khan III formed the All India Muslim League to strengthen British rule with representatives of the British colonial authorities, and until 1913 he was the permanent chairman of this league. This situation in the history of the league was extraordinary, as the Muslims did not consider Aga Khan III and his followers to be devout Muslims.

According to L.N. Kharyukov, from 1940 to 1946, despite the fact that Aga Khan III operated separately from the Muslim political organizations in India, with the help of representatives of the Ismaili hierarchy, the Indians worked for an independent Muslim Pakistan from India. The secession of Pakistan from India in 1947 to become an independent state did not benefit the Muslims of India, who remained in different parts of India as a group, and the tension in their relations with the Hindus did not completely disappear³⁶.

Today, the leader of the Nizari Ismailis is the 49th Imam, Karim Aga Khan IV (born 1936), was a grandson of Sir Sultan Muhammad Shah Aga Khan III. Educated in the West (Harvard University), Karim Aga Khan IV was one of the richest men in the world. After the death of his grandfather, Aga Khan IV, the Queen of Britain awarded him the title of “Your Majesty”. He had his own Fund, through which Aga Khan IV provided funding for economic projects in developing countries.

In addition to the general Muslim holidays in the religious life of the Shias, their own holidays - the birthdays of Caliph Ali and his descendants - are also celebrated with great solemnity. At the same time, Shias also paid great importance to the days of Funerals. These days of funerals are associated with the deaths of the Prophet Muhammad (p.b.u.h.) and the Shia imams. For example, the day of the death of the Prophet Muhammad (p.b.u.h.) on the twenty-eighth day of the month of Safar, the interval from the first to the tenth day of the month of Ashura, is associated with the death of Husayn, the nineteenth day of Ramadan, the day on which Caliph Ali was wounded and died on the twenty-first day, on the first day of the month of Shawwal, the day of the death of the sixth Imam, Ja'far as-Sadiq, and on the twentieth day of the month of Safar, that is, the fortieth day after the martyrdom of Husayn, they also perform a special prayer. On holidays and days of funerals, Shias visit the tombs and graves of famous imams, especially Caliph Ali, Husayn, Imam Reza, Musa al-Kozim and Muhammad at-Taqi, Ali al-Jawad and Hasan al-Hadi and other imams, says, some Sufis and dervishes.

---

³⁶ In the same place. - p. 70-86.

CONCLUSION

Having studied the formation and peculiarities of Shia communities in Central Asia, we came to the following conclusions:

1. The Shia trend, which emerged at the end of the seventh century, manifested itself only as a political movement, without any disagreement and ideological differences. Later, the Shias, after the Prophet (p.b.u.h.), referred to Khalif Ali as the most righteous person in power through various verses of the Qur'an and various interpretations of the hadith. It also emerged as a religious-political movement as the ideology of landed groups, even popular uprisings, which fought against the rule of the caliphs. Although Shi'ism was in fact the result of a power struggle between land-based groups, these differences often manifested themselves in the form of differences in religious doctrine.

2. The currents that emerged within the Shia direction developed their own religious views and gained their allies in various countries of Asia and Africa. However, due to the deviation from the beliefs of Islam in the teachings of many of the emerging sects and streams and the emergence of various religious ideas, these sects and streams did not spread widely throughout the Islamic world. On the contrary, their supporters were opposed and persecuted by Sunni Muslims.

3. Shia sects and streams waged wars and revolts in order to establish their own imamates (states) at various points of the caliphate by appointing imams from the descendants of Caliph Ali. They achieved their goals in some lands, and as a result were able to establish their own states in North Africa, Iran, and Yemen. The present-day Central Asian region was also one of the places where the followers of the sharp and uncompromising Shiite sects and streams spread their teachings.

4. The end of the Timurid state in Central Asia in the late 15th and early 16th centuries and the arrival of new dynasties in Transoxiana and Iran changed the geopolitical situation in the region. Proclamation of the Shia Imamate as the state religion by the Safavid dynasty in Iran, in addition to the curse of the first three caliphs in the history of Islam, which was considered an insult to the Sunnis, the execution and persecution of Sunnis led to the strained relations between Iran and its Sunni neighbors and to civil wars at that time. Despite the fact that religious enmity between Sunnis and Shias had not played an important role in these wars, it made the wars sad. It was not the victory of Shi'ism in Iran but the fanatical intolerance towards Sunnis that led to an increase in hatred of Shias by the beginning of the 16th century.

5. Since the beginning of the 16th century, Central Asia had been invaded by Transoxiana because of wars between the Sunni and Shia states of Iran. In response, local rulers issued fatwas against Shias from religious leaders in order to inspire their armies and legitimize their marches, and they subjugated the captives captured during their march against the Iranian invaders and enslaved the rest. Over time, Shias began to play an important role in the political, social, and religious life of Central Asia. Although they were foreigners, they tried to find

their place in the local Sunni environment with their strength, efforts, and abilities, and to some extent managed to achieve this, and at the same time adhering their religious beliefs and customs.

6. In the sixteenth and nineteenth centuries, the escalation of the conflict between the Sunnis of Central Asia and the Shias living in Iran and adjacent areas made it difficult for the Sunni population of Central Asia, particularly Transoxiana, to visit the holy sites of Mecca and Medina.

7. Outside of the Iranian revolution of 1905-1911, some Iranians who were helpless because of the arbitrariness and greed of the king's government, the ruling elite and the upper classes left their homeland and went to the countries bordering Iran to have easier life. Transoxiana was the land of such area.

8. In the late nineteenth and early twentieth centuries, all those who came from Iran in Turkestan were called "Persia", "Persians" or "Persian citizens". However, of course, not only the Persians who came from multinational Iran in search of a prosperous life. Nationalities and ethnic groups as Azerbaijanis, Kurds, Gilans and others were among the Iranian guests. Most of them were Muslim Shias, according to their religious affiliation. At the same time, among the Iranians and Shiites from other countries who settled in Central Asia, there were "*bobiys*" ("*Baha'is*").

9. The Iranians living in the territory of Uzbekistan have managed to preserve their religious and ethnic identity, as well as to be preserved as one of the peoples here and to become closer to the local peoples. This case can be observed more in Uzbekistan rather than in Central Asia. At the same time, due to the existing conditions, there is the great contribution of Iranians to the culture and science of Uzbekistan.

10. In Central Asia, in addition to Iranian-Shias, members of the Ismaili stream of Shi'ism also live in large numbers, mainly in the Gorno-Badakhshan Autonomous Region of Tajikistan and the Badakhshan Province of Afghanistan. Despite the Sunni religious environment around them, they have been and continue to be actively involved in the political, economic, spiritual and cultural affairs of the state in which they live. However, in some places, Sunnis hindered them in carrying out their beliefs and customs.

11. In Shi'ism, the holy places are associated with the name of Caliph Ali, the objects that belonged to him, and his descendants. Due to such deification of the personality of Caliph Ali among the Shias, various legends have emerged and sacred places associated with the name of Caliph Ali have appeared in the territories of present Uzbekistan, Tajikistan, Azerbaijan, Turkmenistan and Afghanistan.

12. Shias perform the rituals, customs, and rites that they follow during the Hajj pilgrimage to Mecca and Medina, and visit their holy cities according to the same rituals. Shias pay special attention to the days of funeral and visit the holy cities more often on these days.

13. One of the most important days of funeral for the Shias is Ashura, which is celebrated in the first ten days of the month of Muharram, and this ceremony is associated with the death of Imam Hussein. On this day of mourning, Shias perform series of ceremonies and celebrate the ceremony with theatrical performances. On this day, the Shiites mourn, hurt their souls, and thereby glorify the name of their lord Hussein.

Today, adherents of various Shia sects and streams live in Turkey, Lebanon, Iraq, the UAE, Yemen, Afghanistan, India, Pakistan, Azerbaijan, Tajikistan and Uzbekistan. The influx of Persians into Central Asia, particularly into present-day Uzbekistan, lasted from BC to the middle of the twentieth century. Their entry into Central Asia was associated with various historical processes: mass migrations, forcible repatriation, and settlement in order to earn money. Despite being socially integrated with the local people, their sense of ethnic identity has been preserved in some sense. Shia Muslims living in Uzbekistan live side by side with the majority Sunnis and maintain their beliefs and customs. Unlike the Shias of Iran, Shias in Uzbekistan have changes in the content of some of the traditions and ceremonies, and their integration with local folk rituals. Nevertheless, despite these changes they have retained the basis of their worship and are now seeking to strengthen it.

Based on the results and conclusions of the research, the following suggestions and recommendations were made:

- A comprehensive study of the history and characteristics of Shia communities in Central Asia has shown that Islamic history has been difficult in relation to political and socio-economic processes. However, the global religious confrontation between Shias and Sunnis is still the cause of clashes, especially in the Middle East. A comprehensive study of such processes is essential for the analysis of the political situation in the modern Islamic world and in determining the foreign policy of the Republic of Uzbekistan and its relations with countries directly linked to the conflict between Shiites and Sunnis (e.g. the Islamic Republic of Iran and the Kingdom of Saudi Arabia). It is difficult to control and predict such processes without continuing to study their history. After all, taking into account the causes and consequences of these historical processes play an important role in shaping the comprehensive policy of the Republic of Uzbekistan.

- In addition, the presence of Shiite communities in many Arab countries affects the domestic and foreign policies of these countries, which, in turn, forces Uzbekistan to take into account these features of Arab countries in diplomatic, economic and cultural relations. Indeed, in recent times, these features (i.e., Shia and Sunni interests) have been reflected in the policies of the Islamic Development Bank, which for the first time in its history has opened credit lines for Lebanese Shia communities.

- The full-blooded unexplored history of Shia communities in Central Asia is going through a difficult path. For example, today the factor of these communities (first of all, the Badakhshan Ismailis, who became an integral part of the policy of

the Shiite Nizari Ismaili leader Aga Khan IV) plays an important role not only in domestic but also in foreign policy of Central Asian countries. This calls on the government of the Republic of Tajikistan to be vigilant. Therefore, the possibility of this factor being used by stakeholders and international organizations from any religious community in the country should be explored. Currently, the policy of the Republic of Uzbekistan to maintain a good inter-religious and inter-ethnic harmony and harmony eliminates the direct use of Shia communities as a political factor. This shows that the religious policy chosen by the government is correct. Specifically, opportunities have been created to preserve the distinctive features of the traditions and culture of different religious communities. International experience illustrates that such favorable conditions prevent the politicization of religious communities.

- The dissertation presents only the history and culture of Shia communities living and working in Central Asia, but this work should be continued. Comparatively, research on the history and culture of Shia communities in other regions, such as the Arab world, needs to be intensified.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc 35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА
МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА**

ТОХТИЕВ ШУХРАТ РУСТАМОВИЧ

**ФОРМИРОВАНИЕ ШИИТСКИХ ОБЩИН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И
ИХ ОСОБЕННОСТИ**

24.00.01 – История и источниковедение ислама

**АВТОРЕФЕРАТ
ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PHD) ПО ИСТОРИЧЕСКИМ
НАУКАМ**

ТАШКЕНТ-2021

Тема диссертации доктора философии (PhD) по историческим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером В2018.1.PhD/Tar263.

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистан.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекском, русском, английском (резюме) размещен на веб-странице Ученого совета вуза (www.iiau.uz) и на информационно-образовательном портале «Ziyonet» (www.ziyonet.uz)

Научные руководитель

Бабаджанов Бахтиёр Мираимович
доктор исторических наук

Официальные апоненты

Мунавваров Захидулло Иномходжаевич
доктор политических наук, профессор

Исхаков Мирсадик Мирсултанович доктор
исторических наук, профессор

Ведущая организация

**Институт востоковедения имени Абу Райхана
Беруни Академии наук Республики Узбекистан**

Защита диссертации состоится «___» 2021 года в ___ часов в виде онлайн/оффлайн заседании Научного совета DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 при Международной исламской академии Узбекистана (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11, Тел: (99871) 244-00-56; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрирована за № 69). (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11. Тел (99871) 244-00-91; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz).

Автореферат диссертации разослан «___» 2021 года.
(реестр протокола рассылки № 1 от «15» марта 2021 года)

Ш.А.Ёвкачев

Председатель научного совета по присуждению ученых степеней, доктор политических наук, профессор

Н.А.Мухамедов

Ученый секретарь научного совета по присуждению ученых степеней, доктор исторических наук (DSc)

З.М.Исламов

Председатель научного семинара при научном совете по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования заключается в раскрытии различных аспектов формирования шиитских общин Центральной Азии и их особенностей.

Объектом исследования являются шиитские общины, проживающие в Центральной Азии.

Предметом исследования является процесс формирования шиитов как общности в Центральной Азии и их социальной, ритуальной практики, сохранившиеся до наших дней.

Методы исследования: сравнительный анализ и синтез, сравнительно-исторический, типологический, исторический, логический и сравнительные методы анализа источников и литературы.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

- на основе полевых исследований установлены некоторые особенности практики шиитов Центральной Азии, в частности, размещение керамических брикетов в качестве знака чистоты на месте поклонения; свободное держание рук (без обычного сплетения рук) во время молитвенной позы «киям» и др. признаков установлено, что большая часть шиитских общин Центральной Азии являются сторонниками имамитского толка шиизма;

- доказано, что формирование шиитских сообществ на территориях Центральной Азии происходило в три этапа. На первом этапе шиитские общины сформировались в результате вторжения правителей Сефевидской и Афшаридских династий в Мавераннахр и Хорасан в XVI-XVIII веках; на втором этапе – в результате принудительных переселений шиитов, захваченных во время походов в Хорасан правителей Мангитской династии, правивших в Бухарском эмирате; и на третьем этапе – в результате вынужденной миграции иранских шиитов в Центральную Азию из-за социально-политических и экономических потрясений, вызванных революцией в Иране в начале XX в;

- на основании различных исторических документов и рукописных источников установлено, что наряду с восприятием шиитов как мусульман, со стороны местных суннитских общин, в некоторых ситуациях, когда возникали суннитско-шиитские распри, среди суннитов Центральной Азии росло негативное отношение к этому нетрадиционному верованию, что также становилось причиной принятия фетв, в которых шииты объявлялись не мусульманами;

- выяснено, что для сохранения верования и тайного выполнения религиозных ритуалов в советскую эпоху, шиитские общины основали на различных территориях Центральной Азии своеобразные молельные дома, называющиеся аль-Хусайнийят (*الحسينية*), которые все еще действуют.

Внедрение результатов исследования.

Как сказано, на основе полученных в результате полевых исследований данных (упомянутые ритуальные особенности, молитвенные позы и т.п.) установлено, что большая часть общин шиитов Центральной Азии являются

сторонниками имамитского толка шиизма. Эти сведения и заключения были использованы при подготовке первого тома «Словаря исламоведение», опубликованного в рамках научного проекта А-1-051 – «Формирование здоровой веры у подрастающего поколения на основе систематического анализа проблем исламоведения из первоисточников и религиозно-просветительского наследия наших предков» (Справка № 691 от 2 декабря 2020 года Комитета по делам религий при Кабинете Министров Республики Узбекистан). В результате было сформировано представление о шиизме как направления в исламе со своими мазхабами и течениями а также принадлежности шиитов Центральной Азии к имамитскому течению;

Научные рекомендации относительно формирования шиитских сообществ в Центральной Азии, происходивших в три этапа, были использованы при разработке и реализации научно-исторической концепции Центра исламской цивилизации в Узбекистане при Кабинете Министров Республики Узбекистан (Справка № 378/20 от 9 декабря 2020 года Центра исламской цивилизации в Узбекистане при Кабинете Министров). В результате выводы, предложения и рекомендации, представленные в диссертации, определили в деятельности Центра одно из направлений исследований по истории мусульманских общин в Узбекистане;

Сведения о сложных взаимоотношения шиитов с местными суннитскими общинами (в частности, при возникновении суннитско-шиитские распри, росло негативное отношение к этому нетрадиционному верованию в Центральной Азии, выпуск фетв, в которых шииты объявлялись не мусульманами и др.), были использованы при подготовке учебного пособия «История ислама (мусульманские страны Ближнего, Среднего Востока и Центральной Азии)» для студентов направления “Исламоведение” по заказу Международной исламской академии Узбекистана (Приказ Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан от 28 декабря 2020 года № 676). Результаты послужили источником для расширения знаний студентов о взаимоотношениях суннитско-шиитских общин в Центральной Азии и в целом о сложных межконфессиональных взаимоотношениях мусульманских стран в средневековом исламском мире;

Выводы о том, что для сохранения верования и тайного выполнения религиозных ритуалов в советскую эпоху, шиитские общины основали на различных территориях Центральной Азии своеобразные молельные дома, называющиеся аль-Хусайният (*الحسينية*), которые все еще действуют, были использованы при создании раздела «Ислам» в книге-альбоме под названием «Узбекистан – толерантная земля», подготовленного по заказу Международного исследовательского центра Имама Бухари (Справка Международного исследовательского центра имама Бухари при Кабинете Министров Республики Узбекистан № 02/347 от 26 ноября 2020 г.). Это послужило основой для освещения деятельности шиитских общин в

Узбекистане и обеспечения межрелигиозного и межнационального мира в обществе.

Апробация результатов исследования. Результаты исследования апробированы на 2 международных и 11 республиканских научно-практических конференциях.

Опубликованность результатов исследования. По теме диссертации опубликованы 25 научных работ, в том числе 9 научных статей, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Республики Узбекистан, 4 из которых опубликовано в зарубежных журналах.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованных источников и литератур, а также приложений. Объем исследовательской части диссертации составляет 158 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (Part I; Часть I)

1. Свой среди чужих, чужой среди своих (суннит в шиитском Иране) // Журнал «Восток(Oriens)». – М.; 2012, №1. – С. 115-120. (07.00.00; № 16).
2. Краткая история самарканских и бухарских «ирани» // Вестник Челябинского государственного университета. Политические науки. Востоковедение. – Челябинск. Выпуск 13. №33 (287). 2012. – С. 124-129. (23.00.00; № 17).
3. Эрон Ислом Республикаси ички ва ташқи сиёсатида диний уламоларнинг роли // ТошДШИ Sharqshunoslik. Востоковедение. Oriental studies. Илмий журнали №3, 2016. – Б. 141-151. (24.00.00; № 8).
4. XX асрнинг 90-йилларида Эрон Ислом Республикасининг ички ва ташқи сиёсати // Тошкент Ислом Университети илмий-таҳлилий ахборот 2/2017. – Б. 42-45. (24.00.02; № 17).
5. Ўрта Осиё шиаларининг келиб чиқиши ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари // Шарқ машъали. ТошДШИ илмий-услубий, маърифий журнали 3-4/2017. – Б. 99-104. (07.00.00; № 9).
6. Исмоилийлик ва унинг фирмаларининг шиалик тарихидаги ўрни // ТошДШИ Sharqshunoslik. Востоковедение. Oriental studies. Илмий журнали 4/2018. – Б. 58-70. (24.00.00; № 8).
7. Роль исмаилизма и его сект в истории шиизма // ISJ Theoretical & Applied Science. Philadelphia, USA. 06(74)/2019. – Р. 137-144.
8. Суннитско-шиитские отношения в Бухарском эмирате в конце XIX-начало XX вв. // ISJ Theoretical & Applied Science. Philadelphia, USA. 10(78)/2019. – Р. 218-223.
9. XX-XXI аср бошларида Марказий Осиё шиа жамоаларининг ижтимоий ва маданий ҳаёти // The Light of Islam, Ислом зиёси. – Т.; Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёти, 2020. – Б. 82-90. (24.00.02; № 17).

II бўлим (Part II; Часть II)

10. Ўзбекистон ҳудудида ҳазрат Али номи билан боғлиқ муқаддас жойлар масаласи // Академик Убайдулла Каримов номидаги ёш шарқшунослар илмий конференцияси тезислари. 2006. – Б. 83-84.
- 11.Имомийлик ши‘аликнинг асосий оқими / ТошДШИ Халқаро алоқалар ва иқтисод факултетининг “Сиёsat ва иқтисод” профессор-ўқитувчилар ва талабалар илмий тўплами. 2006. – Б. 24-27.
- 12.1905-1911 йиллардаги Эрон инқилоби натижасида Ўрта Осиёга келиб қолган “эроний”лар тарихидан // Академик Убайдулла Каримов

номидаги ёш шарқшунослар илмий конференцияси тезислари. 2007. – Б. 85-87.

13.XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро хонлигига суннийлар билан ши‘алар ўртасидаги тўқнашувларнинг сабаблари ва оқибатлари // Академик Убайдулла Каримов номидаги ёш шарқшунослар илмий конференцияси тезислари. 2008. – Б. 77-78.

14.Карбало ёхуд Машҳад ал-Хусайн // Академик Убайдулла Каримов номидаги ёш шарқшунослар илмий конференцияси тезислари. 2008. – Б. 77-78.

15.Краткая история шиитов Мавараннахра и особенности их ритуалов (на примере бухарских и самарканских “ирони”) // Этнос и культура: традиционность и современность. Материалы V республиканской научной конференции. Из цикла «*Шаниязовские чтения*». 2010. – С. 177-185.

16.Из истории отношений суннитов Мавараннахра и шиитов Ирана (по материалам Мухаммеда Хаким-хана («منتخب التواریخ») // Академик Убайдулла Каримов номидаги ёш шарқшунослар илмий конференцияси тезислари. 2010. – Б. 82-85.

17.Паҳлавийлар тузуми ва руҳонийлар ўртасидаги зиддиятлар ҳамда Эрон Ислом Республикасининг ташкил топиши // Академик Убайдулла Каримов номидаги ёш шарқшунослар илмий конференцияси тезислари. 2011. – Б. 76-79.

18.Шиитские общины Узбекистана (Мавераннахра) на примере бухарских и самарканских ирони/иорани // Программа, тезисы докладов и список участников Съезда молодых востоковедов России и СНГ. – Звенигород. 3-5 октября 2012. – С. 97-98.

19.Аҳли Ҳақ, Зайд ибн Али / Исломшунослик қомусий лугат. Т.1. – Т.: Мовароуннахр, 2013. – Б. 84-85, 165.

20.Шиалиқдаги исмоилийлик оқими тарихий эволюцияси // Академик Убайдулла Каримов номидаги ёш шарқшунослар илмий конференцияси тезислари. – Т.; 2015. – Б. 203-206.

21.XX асрнинг 70-80 йилларида ЭИР ички ва ташқи сиёсатида Оятулло Ҳумайни бошчилигидаги диний уламоларнинг роли // Академик Убайдулла Каримов номидаги ёш шарқшунослар илмий конференцияси тезислари. – Т.; 2016. – Б. 197-201.

22.Марказий Осиё исмоилийларининг ҳозирги ҳолати // Диншуносликнинг долзарб муаммолари. Илмий тўплам IX, 2017. – Б. 65-67.

23.90-йиллар Эрон Ислом Республикасининг ички ва ташқи сиёсати // Академик Убайдулла Каримов номидаги ёш шарқшунослар илмий конференцияси тезислари. – Т.; 2017. – Б. 243-246.

24.XX-XXI аср бошларида Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистон шиа жамоаларининг ижтимоий ва маданий ҳаёти // “*Марказий Осиё ва ислом цивилизацияси*” мавзусидаги ёш тадқиқотчи ва талабаларнинг Республика анжумани тўплами. – Т.; 2018. – Б. 203-205.

25.“Синитско-шиитские отношения в Бухарском эмирата в конце XIX-начало XX вв.” // «Политические, социально-экономические и межэтнические процессы в пограничных регионах России в XVI – начале XX вв.». Международная научно-практическая конференция. – Уфа. 1-4 июн 2020. – С. 223-228

Автореферат “Шарқшунослик” ва “Шарқ машъали” журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилиб, ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги матнлар ўзаро мувофиқлаштирилди.

Бичими: 84x60 $\frac{1}{16}$. «Times New Roman» гарнитураси.

Рақамли босма усулда босилди.

Шартли босма табоғи: 3,75. Адади 50. Буюртма № 17/21.

Гувохнома № 10-3719

“Тошкент кимё технология институти” босмахонасида чоп этилган.

Босмахона манзили: 100011, Тошкент ш., Навоий қўчаси, 32-уй.